

NXOPAXOPO WA KU XANISIWA KA
VAMANANA HI VAVANUNA VA VONA EKA
MATSALWA LAMA HLAWURIWEKE EKA
XITSONGA

by

NYELETI REGGAN NUKERI
(MINI-) DISSERTATION

Submitted in fulfillment of the
requirements for the degree of

MASTERS OF ARTS

in

AFRICAN OF LANGUAGES
in the

FACULTY OF HUMANITIES
(school of languages and
communication studies)

at the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR N.E NXUMALO

YEAR : 2014

DECLARATION

I declare that the mini-dissertation hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of Masters of Arts (degree & field of research) has not been previously submitted by me for a degree at the this or any other University, this is my work and that all materials contained herein has been acknowledged.

.....

NAME

.....

DATE

**NXOPAXOPO WA KU XANISIWA KA VAMANANA HI VAVANUNA VA VONA EKA MATSALWA
LAMA HLAWURIWEKE EKA XITSONGA**

by

NUKERI, N.R.

Submitted in fulfillment of the requirements for the degree of

Masters in Arts in African Languages

in the

FACULTY OF HUMANITIES

at the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR N.E NXUMALO

2014

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu, ku nga xona lexi xi ndzi nyikeke vutlharhi lebyi ndzi byi tirhiseke ku tsala xitsalwana lexi. Xi tlhela xi ndzi nyika vutomi ni ku ndzi hlayisa emagondzweni loko ndzi ri karhi ndzi gidela eyunivhesithi ya N'walungu ku ya handza vutivi.

Ndzi losa hi nyonga eka wena Dokodela Nxumalo N.E muleteri wa mina eka xitsalwana lexi xa masitasi. U ndzi kombile ndlela hi ku ndzi lehisela mbilu, laha a ndzi khuguka kona a wu ndzi tlakusa hi ku kombisa ku tsakela ku ndzi pfuna ku kondza ndzi fika kwala. Ndzi ri o nge Xikwembu xa tilo xi nga ku endla hi tintswalo kun'we ni ndyangu wa wena.

Eka n'wina vatswari va mina manana Khatisa Lizzy na tatana Shihangalasi Jackson Nukeri ndzi rhandza ku mi khensa ku va mi vile vatswari va nkoka. Mi tisechile swikhwama na minkhamu ku ndzi hakelela xikolofisi swi ri karhi swi nga olovi ku kondza ndzi va leswi ndzi nga swona namuntlha hikwalaho ka n'wina. Manana a wu hundzuke ntswedyaana wa wa mukhegula hi ku sala ni vatukulu loko ndzi famba ndzi handza vutivi, u va swekela, u va hlantswela ni ku va hlambisa. Ndza khensa manana, vamanana vo kota wena va pfumaleka erixakeni. A ndzi nga ta swi kota handle ka wena.

A ndzi rivali majaha ya mina mambirhi mbuya, Khanimamba Clearance Mnisi na Makungu Lonene Ngobeni ku va mi ndzi pfumelerile ndzi mi yivela nkarhi wa n'wina w ova ndzi va mutswari, kambe ndzi va xichudeni. Vananga, ndzi khensa nseketelo wa n'wina.

KHANIMAMBA!

ACKNOWLEDGEMENT

I would like to thank God for giving me wisdom that I used to write this mini-dissertation. He also gave me life and protected me on the roads while travelling up and down to the University of Limpopo seeking knowledge.

I would also like to thank my supervisor Dr. Nxumalo N.E who encouraged me through my studies. May our Lord bless him and his family.

To my mom Khatisa Lizzy and dad Shihangalasi Jackson Nukeri i want to thank you so much for paying my school funds it was not easy. But you did your best. I am what I am today because of you. Mommy you became a parent to your grandchildren while I was away seeking knowledge. You cooked for them, doing laundry and bathing them, I thank you, I should not become what I am today without you.

To my two sons, Khanimamba Clearance Mnisi and Makungu Lonene Ngobeni, I want to thank you for allowing me to steal your time instead of becoming your parent I was a student. My children I appreciate your support.

Thanks!

(i)

SUMMARY

This study focuses on the analysis of the abuse of women by their husbands, in the selected Xitsonga drama text that is **Ndlandlalati ya malenga**, **Xivoni xa vutomi** and **Ndzi khensa khoto**. In **Ndlandlalati ya malenga** the writer shows how N'wa-Khazamula is psychologically abused by her husband, Xisandzhaku. He is a migrant labourer who spends a lot of his time working in Johannesburg. Like other women, N'wa-Khazamula as a traditional African woman stays behind to look after her husband's family and children. Her hope was that one day her husband will come with food and clothes for the family. Unfortunately, this does not happen. Xisandzhaku returns home as a very sick person. This affected his wife as she was expecting a healthy loving husband. She begins to be affected socially, emotionally and psychologically.

In **Xivoni xa vutomi**, there is a drama called *Ti le tilweni*, (it is in heaven) in which the writer shows how Chinghisa was psychologically abused by her husband Magaza, who was a student at the University of Zululand. Chinghisa's hope was that her husband will come home during school holidays but he did not. He spends four years without writing a letter to her nor visiting home. He finally returns home with a woman whom he called her his wife and this was not what Chinghisa was expecting. Her hope was that one day her husband who used to love her will come home educated. Unfortunately, when he arrives home, he tells Chinghisa that she must move out from his house permanently because he does not love her anymore, as he wanted to accommodate his new wife. He ends up beating Chinghisa in the presence of his second wife. This affected Chinghisa physically, socially and psychologically.

Again in **Xivoni xa vutomi** there is a drama called *I mhangu ku tilavela!* (You applied it for yourself) where we find Bayizani who abused his wife by having an affair with another woman, his wife is Valerie and his girlfriend is Ella, who was divorced by her husband because she was unfaithful. Ella and Bayizani used to meet at the shebeen, this is a place where they met for the

first time and fell in love. They met on Friday and drank alcohol together; they end up going at Ella's house where Bayizani spent the whole weekend. He went home on Monday early in the morning at around 4am his wife was still asleep and he lied to her saying that he had double puncher and he was trying to fix a car the whole weekend. The following Friday he lied again by telling his wife that he is visiting his brother at Ngove village. Valerie was suspecting something, she followed him and he was caught right handed kissing Ella in her house, Ella and Valerie started fighting because Valerie insulted her.

Valerie reported her husband to the court of law and she won the case. She was given a house, car and children. Bayizani was told to get out of the house with nothing. He was maintaining the children and after deduction he was left with R495, 73c. he went to Ella who also told him that is over. He went to his brother asking a place to stay, but his brother's wife refused. He went back home and cried asking for forgiveness and his wife cried too, but she told him that is too late as she has moved on.

In **Ndzi khensa khoto** there is a drama called *Wansati i wansati* (a woman is a woman) we find Rhulani who is Bomber's wife. One day in the middle of the night Bomber was physically abusing his wife. He was beating her and pointing her with a firearm. She was crying and wishing to die. The following day she went to her parent to report the incident but she did not get any help. Her father told her to endure the abuse and he also said that she must return to her husband. On her way to Bomber's house, she decided to hire the hitmen to kill her husband because he was abusive. The killers did their job and they were paid ten thousand rands.

(ii)

RESEARCH METHODOLOGY

In order to achieve the aim of this study, I will use textual, contextual analysis and literary criticism.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY

This study will indicate what happens when women are abused by their husbands. The result of abuse is negative where death or suicide happens. This study will also help women to know whether they are abused or not, because it will also try to explain different forms of abuse. There are different types of abuses and some of them include physical, psychological, sexual, emotional, etc.

1. MANGHENELO	1
1.1 VUXOKOXOKO BYA MATSALWA	1
1.1.1 Ndlandlalati ya Malenga hi Mahatlane A.D	1
1.1.2 Xivoni xa vutomi hi Shabangu I.S.....	1
1.2.3 Ndzi khensa khoto hi Hlungwana S.M na van’wana.....	1
1.2 NSUSUMETO	2
1.2.1 XIKONGOMELO.....	2
2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO	2
3. MAENDLELO.....	3
3.1 Maendlelo ya nxopoxopo wa matsalwa.....	3
3.2 Maendlelo ya “contextual”	4
3.3 Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ku angarhela	5
4. XIKOPU XA NDZAVISISO.....	5
5. NHLAMUSELO YA NTLANGU	6
6. TINXAKA TA MINXANISEKO.....	6
6.1 Ku xanisiwa miehleketweni.....	6
6.2 Ku xanisiwa emirini.....	7
6.3 Ku xanisiwa hi swa masangu.....	7
7. VUMBIWA NA TIMFANELO TA MUNHU	10
7.1 Nhlamuselo ya vumbiwa.....	10
7.2 Timfanelo ta munhu	10
8. NKATSAKANYO WA MAHUNGU YA MATSALWA	11
8.1 Ndlandlalati ya malenga	11
8.2 Xivoni xa vutomi	12
8.3 Ndzi khesa khoto.....	14
9. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE.....	15
9.1 Nxumalo na Nxumalo (1999)	15
9.2 Ndlovu (2003).....	15
9.3 Sithole (2008).....	15
9.4 Hlungwani (2010)	16
10. NXOPAXOPO WA MATSALWA	16
10.1 Ndlandlalati ya malenga	16
10.2 Xivoni xa vutomi : <i>Ti le tilweni</i>	29
10.3 Xivoni xa vutomi : <i>I mhangu ku tilavela</i>	43
10.4 Ndzi khesa khoto : <i>Wansati i wansati</i>	66
11. NKATSAKANYO.....	76
12. A. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE.....	77
B. Matsalwa ya timfanelo ta vanhu.....	79

1. MANGHENELO

1.1 VUXOKOXOKO BYA MATSALWA

1.1.1 NDLANDLALATI YA MALENGA

Tsalwa ra **Ndlandlalati ya Malenga** ri tsariwile hi Mahatlane A.D ivi ri hangalasiwile hi vaka J.L Van Schalk. Tsalwa leri ri kandziyisiwile hi vaka Stigma Press (Pty) Ltd, ePitori, hi lembe ra 1986. Leri i tsalwa ro sungula ra mintlangu ra Mahatlane.

1.1.2 XIVONI XA VUTOMI

Tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** ri tsariwile hi Shabangu I.S kutani ri hangalasiwile hi vaka Lingua Franca Publishers eGiyani hi lembe ra 2006. Tsalwa leri ri kandziyisiwile hi vaka Harry's Printers ePitori. I tsalwa ra mintlangu yo hambanahambana leri ri hlawuriweke hi va Ndzawulo ya Dyondzo leswaku ri hlayiwa hi vadyondzi v aka giredi 12.

1.1.3 NDZI KHENSA KHOTO

Tsalwa ra **Ndzi khensa khoto** ri tsariwile hi Hlungwani S.M na van'wana. Ri hangalasiwa hi vaka Askari Publishers eMenlopark hi lembe ra 2003. Tsalwa leri ri kandziyisiwile hi vaka Lithographed (Pty) Ltd ePietersmarizburg. I tsalwa ra nhlengelo wa mintlangu yo hambanahambana.

1.2 NSUSUMETO

Eka xitsalwana lexi ndzi ta ringeta ku xopaxopa ku xanisiwa ka vamanana hi vavanuna va vona, eka matsalwa ya mintlangu lama hlawuriweke ya Xitsonga. Nxanisiwo wa vamanana wu ni swiyimo kumbe tindlela to hambanahambana.

1.2.1 XIKONGOMELO

Xikongomelo xa xitsalwana lexi i ku kombisa vutshila lebyi vatsari va tibuku leti hlawuriweke ku nga Shabangu, Mahatlane na Hlungwana na van'wana va byi tirhiseke ha kona ku hi paluxela hungu ro vava swonghasi ra mixanisiwo leyi vamanana va hlanganaka na yona emindyangwini ya vona, ya ku xanisiwa hi lava va va vulaka varhandziwa kumbe vavanuna va vona.

2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Ku xanisiwa ka vamanana hi ku angarhela ka anda masiku hinkwawo etikweni ra Afrika-Dzonga. A ku heli masiku mambirhi hi nga hlayanga eka maphephahungu kumbe ku vona eka thelevhixini hambi ku yingisela eka swiyanimoya hi mhaka leyi. Phephahungu ra **Daily sun** (1 October 2010: 2) *“Axed to death! Abusive lover snapped after court order, when an abusive boyfriend got court order to move out of girlfriend’s house, he allegedly hacked her to death with an axe...”*

Ntshaho lowu wu seketela mhaka ya leswaku vamanana va xanisiwa ku fikela laha swi koxaka vutomi bya vona. Wu boxa ku wansati u tsemeleriwile hi xihloka a lova hi murhandziwa kumbe xigangu xa yena, endzhaku ka loko va huvo ya nawu va n’wi lerisile ku huma endlwini ya wansati. Vatatana na vona va xanisa vana va xisati ku kondza swi koxa vutomi. **Daily sun** (22 October 2012: 1) *“The abusive dad caught up with her and beat her to death with a crowbar!”*

Ndzi nga boxa leswaku matsalwa ya mintlangu i ndlela leyi vatsari va humeselaka hungu ro karhi erivaleni hi ndlela ya ntlangu ku nga ro dyondzisa hi swa vutomi, hungu ro vavisa mbilu kumbe ro tsakisa, laha ku tirhisiwaka swimunhuhatwa swo tlula xin'we, ku nga va swimbirhi kumbe ku tlula.

3. MAENDLELO

3.1 Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa

Xitsalwana lexi xi ta tirhisa maendlelo lawa tanihileswi nxanisiwo wa vavasati wu kumekaka ni le ka matsalwa yo hambanahambana. Ndzi ta nyika nhlamuselo ya "*textual analysis*" ku ya hi swidyondzeki swo hambanahambana. Crystal (1941: 350) u hlamusela "*textual analysis*" hi ndlela leyi:

A stretch of a language recorded for the purpose and description, what is important is to note that texts may refer to collections of written or spoken words material.

Ntshaho lowu boxiweke la henhla wu vula leswaku i ku tshambulutiwa ka ririmi leri kandziyisiweke hi xikongomelo xo ri xopaxopa no nyika nhlamuselo. Lexi nga xa nkoka i ku va hi tekela enhlokweni leswaku tsalwa swi vula ku hlengeletwa ka leswi tsariweke kumbe marito lawa ya vuriweke. Krippendoff (2004: 76) u seketela leswi boxiweke hi Crystal a ku:

Textual analysis is a way for researchers to gather information about how other human beings make sense of the world. It is a methodological data-gathering process for those researchers who want to understand the way in which members of various cultures and sub-cultures make sense of who they are and of

how they fit into the world in which they live. Textual analysis is useful for researchers working in cultural studies, in media studies, in mass communication and perhaps, even in sociology and philosophy.

Ntshaho lowu boxiweke laha henhla wu hlamusela “*textual analysis*” ku ri i ndlela leyi valavisisi va hlengeletaka mahungu mayelana ni ndlela leyi vanhu van’wana va endlaka kumbe ku hanya ha yona laha misaveni. I maendlelo yo hlengeleta mahungu ku yisa emahlweni hi valavisisi lava lavaka ku twisisa tindlela leti mindhavuko yo hambana yi tikombisaka ha kona leswaku hi vona vamani, ni ku va nghenelela njhani eka misava leyi va hanyaka eka yona, ya tirhiseka eka valavisisi lava tirhaka hi ku dyondza ndhavuko, ku dyondza vuhaxi, nil aha ku vulavulaka ntshungu kumbe vanhu.

3.2 MAENDLELO YA “CONTEXTUAL”

Fowler (1996:480) u hlamusela “*contextual analysis*” hi ndlela leyi: “*systematic and quantifiable of communicative content found in all types of text (newspapers, articles, radiocopy, literary text, etc.)*”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku “*contextual analysis*” i ku xopaxopa mbulavulo lowu kumekaka eka tinxaka hinkwato ta matsalwa yo hambanahambana, tanihi maphephahungu, nkopunulo wa swiyanimoya, tibuku ta matsalwa, ni swin’wana. Palmguist (1980:2) u hlamusela hi ndlela leyi:

Is a research tool focused on the actual content and internal features of media? It is a systematic research technique for objective and description of manifest content of communication. It is used broadly to determine the presence of certain words,

concept themes, phrases, characters or sentence within certain texts to quantify this presence in an objective manner.

3.3 Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa hi ku angarhela

Fowler (1973:112) u hlamusela a ku: *“the process of reading and reacting to a text and his analysis suggestive.”* The World Dictionary (p: 492) yi seketela Fowler mayelana na “literary criticism” loko yi ku: *“unfavorable remarks or judgments: finding faults.”* Mintshaho leyi mbirhi yi boxa swo fana hi ku vula leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ku ya emahlweni ni ku hlanya, ku hlamula eka matsalwa ni ku xopaxopa mavonelo yo avanyisiwa hikuva ku kumiwa swihoxo. White (1984:1) u ya emahlweni a tatisa leswi boxiweke la henhla a ku: *“the criticism of literature, in short has everything to do with criticism of society.”* Hi leswaku sandzo eka matsalwa, hi ku komisa i ku sandza vanhu. Schreiber (1965:10) u boxa swo hambana na leswi tshahiweke la henhla a ku: *“Literary criticism is not something which can be summed up in a series of neat little statement which can be learned by heart.”* Schreiber u boxa leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi nchumu lowu wu nga komisiwaka hi nhlamuselo yintsongo yo basa leyi yi nga dyondziwaka hi mbilu.

4. XIKOPU XA NDZAVISISO

Xitsalwana lexi xi ta kongomisa eka nxanisiwo wa vamanana. Nxeanisiwo lowu wu humelelaka hi tindlela to hambanahambana leti katsaka ku xanisiwa emirini (*physical abuse*) hi ku biwa, va xanisiwa hi swa masangu (*sexual abuse*) laha va pfinyiwaka, va xanisiwa emiehleketweni hi ku rhukaniwa (*psychological abuse*) na swin’wana. Kambe xitsalwana lexi xi kongomisa eka ku xanisiwa ka vamanana hi vanuna va vona.

5. NHLAMUSELO YA NTLANGU

Ntlangu i tsalwa leri mutsari a tirhiseke swimunhuhatwa swo tlula xin'we ku va swi nyiketana kumbe ku burisana hi marito ku humesela hungu ro karhi leri mutsari a lavaka ku ri avela vahlayi kumbe vayingiseri hambi va ri vahlaleri. Ndzi nga tlhela ndzi vula leswaku ntlangu i n'wangulano. Hi na tinxaka to hambana ta mintlangu, ku nga ntlangu wa le ka xiyanimoya, laha vatlangi va burisanaka timhaka hi nga va voni kambe hi yingisela Kunene hi tivumbela swifaniso hi mahlo ya miehleketo. Ntlangu wa xiteji hi laha hi yaka laha vatlangi va tlangaka kona hi va vona hi mahlo ya nyama. Ntlangu wa thelevhixini hi laha hi vonaka ntlangu lowu kandziyisiweke kasi kun i ntlangu wa tsalwa laha hi hlayaka kunene kutani hi tivumbela swifaniso swa miehleketo ku anakanya vatlangi leswi va nga xiswona. Hornby (1995:351) u hlamusela ntlangu hi ku seketela leswi boxiweke la henhla a ku: *"A play for the theatre, radio or television."*

6. TINXAKA TA MIXANISEKO

Tin'wana ta tindlela leti vamanana va xanisiwaka hi tona hi vavanuna va vona hi leti landzelaka:

6.1 Ku xanisiwa emiehleketweni

Scholtz na Litt (1998:20) loko va hlamusela nxaniseko wa miehleketo va ri: *"emotional abuse also include verbal assaults such as belittling, threats, blaming and sarcasm"*. Scholtz na Litt va hlamusela leswaku nxanisiwo wa miehleketo wu katsa ku rhukaniwa, ku fana ni ku tsongahatiwa, ku chavisiwa ni ku soriwa. Stark (1997:11) u seketela leswi boxiweke hi Scholtz na Litt loko a ku: *"verbal and emotional abuse include constant insults or gestures that cause someone to feel sad, worthless and degraded"*. Stark wa ha tiyisisa leswaku nxanisiwo wa miehleketo swi katsa ku rhukaniwa leswi endlaka leswaku munhu un'wana a ti twa a tsanile kumbe a nga tsakangi, a ti twa a nga ri nchumu kumbe ku tsongahatiwa.

6.2 Ku xanisiwa emirini

Scholtz na Litt (1998:25) va hlamusela ku xanisiwa emirini va ku:

Physical abuse consists of the infliction of injuries such as bruises, lacerations, fractures and burns, although stabbing with a variety of instructions and even human bites also sometimes manifest themselves.

Scholtz na Litt va hlamusela nxanisiwo wa miri ku ri wu vonaka hikuva un'wana a kumeka a ri ni swivati, masalelwa ya loko munhu a sungiwile hi ntambu ku sala swivati, ku tshoveka ka marhambu na ku tshwa. Hambiloko ku tlhaveteriwa hi switlhavi swo hambanahambana na ku lumiwa hi munhu na swona nkarhi wun'wana swa tihlamusela kumbe ku tihumelerisa hi swoxe. Eka mixaniseko yo hambanahambana leyi vangiwaka hi munhu, nxaniseko wa miri hi wona wu tikombaka ngopfu hikuva wu siya swilondzo kumbe swivati emirini wa muxanisiwa. Van'wana va lahlekeriwa hi swirho swa miri hikwalaho ka nxanisiwo lowu.

6.3 Ku xanisiwa hi swa masangu

Stark (1997:13) u hlamusela ku xanisiwa hi swa masangu tanihi: “making *an adult or child do sexual things against their will*”. Stark u hlamusela leswaku ku xanisiwa hi swa masangu i ku endla ntswatsi kumbe n'wana a endla timhaka ta masangu handle ko swi tsakela. Mhaka leyi boxiweke la henhla yi humelela masiku hinkwawo etikweni ra hina ra Afrika-Dzonga. Hi hlaya hi yona eka maphephungu, ni hinkwako laha hi kumaka mahungu kona. Van'wana va xanisiwa hi swa masangu va tlhela va dlayiwa hi va xanisi va vona. Phephahungu ra **Sowetan** (17 January 2014) ri ri:

In December, Mochudi and three of his
co-accused allegedly raped and stabbed
the little girl in Sakanyoka township in
Thaba nchu.

Eka phephahungu leri tshahiweke laha henhla ku boxiwa leswaku hi N'wendzambahala Mochudi ni vahehliwa kulobye vanharhu va pfinyile ni ku tlhavetela xinhwanyetana eSakanyoka eThaba nchu. Kasi phephahungu ra **Daily sun** (12 March 2014) ri hlamusela mhaka leyi fanaka ni leyi boxiweke la henhla ri ku:

My granddaughter was raped, beaten with
a rock until she was dead and her lips and
tongue were cut off.

Ndzimana leyi tshahiweke laha henhla yi vula leswaku ntukulu wa mina wa xisati u pfinyiwile, a fumbuteriwa hi ribye ku kondza a lova, milomo na ririmi swa yena swi tsemiwile swi suka. Tsalwa ra **ABC of Human Rights and Policing** (2000:81) ri seketela leswi boxiweke hi Stark mayelana no pfinya ri ku: *"rape is defined as unlawful, intentional sexual intercourse with a woman or girl without her consent"*. Tsalwa leri boxiweke la henhla ri vula leswaku ku pfinya aswi le nawini, i ku endla hi vomu timhaka ta masangu ni wansati kumbe wanhwana handle k ova a swi tsakela. Tsalwa leri boxiweke la henhla ri ya emahlweni ri hlamusela ku pfinya ri ku:

Rape is not an act of passion but one
of violence and can be perpetrated by
strangers or people known to the survivor,
such as husbands.

Hi leswaku ku pfinya a hi ku encenyeta ka ku navela hi matimba kambe i yin'wana ya nyimpi leyi nga vangiwaka hi swita swi famba kumbe munhu loyi a tivekaka eka mupfinyiwa tanihi hi vavanuna va vona. Loko wansati a xanisiwile hi swa masangu u va a xanisiwile hi tindlela to hlaya, u xanisiwa emirini na le miehleketweni hi nkarhi wun'we. Tsalwa leri ri tlhela ri seketela mhaka leyi hi ndlela leyi: *"rape has lasting physical and psychological effect on a woman"*.

The Department of Justice and Constitutional Development (25 November- 10 December) **16 days of activism, against abuse**, va hlamusela hi nawu lowu bohiweke mayelana no pfinya va ku:

Parliament introduced a law to protect communities against rape and other sexual related crimes. This law is called the criminal law (sexual offences and related matters) Amendment Act 32 of 2007. It protects victims especially women, children, older persons and people living with disabilities that have been raped or have experienced sexual crimes.

Mahungu lawa boxiweke laha henhla ya vula leswaku palamente yi tumbuluxile nawu lowu sirhelelaka vanhu eka ku pfinyiwa ni le ka vugevenga byi n'wana lebyi nga na vuxaka eka swa masangu. Nawu lowu wu vuriwa nawu wa vugevenga na leswi swi nga na vuxaka. *"Amendment Act 32 of 2007"* wu sirhelela va twisiwa ku vava, ngopfu ngopfu vavasati, vana, vadyuhari ni vanhu lava hlanganeke nhloko lava pfinyiweke kumbe lava endliweke vugevenga bya swa masangu.

7. VUMBIWA NA TIMFANELO TA MUNHU

7.1 Nhlamuselo ya vumbiwa

Tsalwa ra **Know your constitution** (1997:4) ri hlamusela vumbiwa hi ndlela leyi:

A constitution contains the rules and principles that a government must follow. It is the most supreme-law of the land and no other law may differ from it.

Ndzimana leyi tshahiweke la henhla yi vula leswaku vumbiwa ri na milawu leyi faneleke ku landzeleriwa hi mfumo. I nawu lowukulu wa tiko naswona ku hava nawu lowu fanelaka ku hambana na vumbiwa. Joubert na Prinsloo (2001:22) va seketela leswi tshahiweke laha henhla va ku:

A constitution is a document that sets out rules of running the country, it also protects democratic principles and the rights of citizens.

Joubert na Prinsloo va hlamusela leswaku vumbiwa i tsalwa leri vekaka milawu ya mafumelo ya tiko, nakambe ri sirhelela mikhuva ya xidemokirasi na timfanelo ta vaakatiko.

7.2 Timfanelo ta munhu

- a. Munhu u na mfanelo ya xindzhuti.
- b. U na mfanelo ka vutomi.
- c. Ku twisa ku vava a ku pfumeleriwi.

- d. U na mfaneko ya ntshuxeko, ehenhleri ka tinxaka hinkwato ta madzolonga, hambi ku ri endlwini ya wena. Leswi swi endleriwa ku tshimbisa vanhu ku karhata vavasati, vavanuna na vana va vona.

8. NKATSAKANYO WA MAHUNGU YA MATSALWA

8.1 Ndlandlalati ya Malenga

Tsalwa ra **Ndlandlalati ya Malenga** i tsalwa ra mintlangu leri ri vulavulaka hi ximunhuhatwankulu N'wa-Khazamula loyi a xanisiweke hi nuna wa yena Xisandzhaku, loyi a nga suka ekaya ku ya xambila exilungwini a nga ha tsemakanyanga ekaya laha a siyeke nsati. N'wa-Khazamula tanihi wansati wa xintu xa vatsonga u tialerile ekaya a hlayisa vana. Leswi a swi ri karhi swi n'wi tikela emiehleketweni hikuva nuna wa yena a hundzukile kholwa exilungwini. Mhaka leyi yi kanetana na Vumbiwa ra tiko ra Afrika-Dzonga leri nge: *“everyone has the right to a better life”*

Xisandzhaku u hetile malembe yo hlaya a nga vuyi ekaya, ku navel aka nsati wa yena a ku ri ku siku rin'wana nuna wa yena u ta ni swiambalo na swakudya ku ta hlayisa ndyangu wa yena. Kambe leswi ku vile ku navel aka hava hikuva nuna wa yena u vuyile hi le xilungwini a ri karhi a vabya swinene a koya, a nga koti nchumu, ku ri phulani phulani. N'wa-khazamula a ehleketa leswaku nuna wa yena u vabyisa hi vavasati kutani a lava leswaku ku ya hlahluviwa. Kambe muvabyi a lava ku yisiwa exhibendhlele eGolodivhiya. Mhaka leyi yi endle leswaku ku va ni pongo emutini wa ka Maluleke laha va muti a va yima na Xisandzhaku kasi N'wa-Khazamula a yima ari yexe mbuya, Xisandzhaku u ve a heleketiwa laha a tsakela ku yisiwa kona. N'wa-Khazamula a nga ha yingiseli munhu hi vona loko ku vulavuriwa, yena u vuyelerisa marito lawa ya vuriweke hi un'wana, leswi a swi vangwiwa hikuva miehleketo ya yena yi xanisiwile.

Ximakasiki u ya ra vumbirhi emutini eka Maluleke ku ya hlahluva, u landzile hi N'wa-Khazamula ni vusiku a vuya na yena, u pfluxa Xisandzhaku leswaku ntirho wu ta sungula loko a ala u teka bandhi a n'wi tlimba ku kondza a lova. Khapakhapa a ri karhi a twa leswi a swi humelela endlwini ya vatswari va kwe, hiloko a ba rivanti a nghena a vona tata wa yena a lo lakahla, a lovile. A hima mana wa yena hi hamele ethavathaveni a lova, a landza Ximaksiki a n'wi ba hi hamele enhlokweni a fa, a huma a ya tisunga elawini ra yena a lova. Ku va ni xirilo xikulu emutini wa ka Maluleke.

8.2 Xivoni xa vutomi hi Shabangu I.S

Eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** hi kuma ntlangu lowu nge *ti le tilweni* laha hi kumaka Magaza nuna wa Chinghisa. Endzhaku ka loko va tswarile vana va nharhu, vutomi a byi nga va oloveli hikwalaho ko pfumaleka ka mintirho. Magaza wa famba ku ya dyondza B.A *Admin* eyunivhasithi ya ka Zulu. Chinghisa u sala u tundzela vana hiku xavisa matamatisi ku navelaka yena a ku ri leswaku siku rin'wana nuna wa yena u ta vuya a dyondzekile a ta kuma ntirho a va hlayisa yena na vana, kambe leswi a swi vanga tano. Magaza u hetile malembe ya mune a nga vuyi ekaya hambu swikolo swi pfarile ni ku tsalanyana papila a pfluxela ekaya a nga swi endli. Chinghisa a tsala mapapila a tsalela nuna kambe nhlamulo do, siku rin'wana a tshamile na madyambu a twa ku gongondza erivantini a tsaka a ehleketa leswaku i nuna wa yena hikuva swikolo a swi pfarile.

Loko a pfula u kumile leswaku a hi yena kambe a ku ri n'wana a rhumiwile ku tisa papila, hambiswiritano loko a vona leswaku ri huma eka nuna wa yena a tsaka. U tsakisa xileswi a nga si twa leti nga endzeni ka rona, a tswotswa papila a nga si ri hlaya hikwalaho ka rirhandzu leri a ri na rona. Kutani a ri pfula a sungula ku hlaya, mutsari u ri a hlaya a ri karhi a vulavula a vula leswaku u endlela ku ri twa kahle. Papila a ri khomile mahungu yo ka ya nga tsakisi. Ntsako lowuya wu nyamalala bya mberha loko ku huma dyambu, a sungula ku ri hlaya hi manghanghamila, mihloti yi xiririka yi tshonela ehenhla ka papila. Papila a ri vula leswaku a nga

ha rhandziwi hikuva a nga dyondzanga Magaza a vula leswaku u tikumele munhu kutani a ku Chinghisa a humi lahaya mutini wa yena.

Chinghisa u honisile leswi papila a ri n'wi lerisile ku swi endla. Endzhaku ka mune wa malembe Magaza u vuya ni wansati wa Muzulu ekaya. U kuma Chinghisa a nga fambanga kutani u tlhela a n'wi byela leswi a swi tsaleke epapileni, va holova Magaza u katsa ni xizulu leswaku nsati loyi a vuyeke na yena a ta swi twa. Chinghisa na vana va fambile ku tlhelela eka rikwavo, siku rin'wana Chinghisa u ya eka Magaza endzhaku ka nkombo wa tin'hweti a fambile, va holova nakambe Chinghisa u tlakula poto ra mati yo hisa u lava ku chela Nokuthula. Magaza u n'wi tekela rona kutani a ba Chinghisa.

Nakambe eka tsalwa leri boxiweke la henhla hi kuma ntlangu wa *i mhangu ku ti lavela*, laha hi kumaka Bayizani loyi a tekanile na Valerie. Siku rin'wana hi ra vuntlhanu u hundzile hi le ndhawini leyi ku xavisiwaka byala loko a nga si ya fika ekaya a huma entirhweni. Bayizani a ri nhloko ya xikolo, a famba hi movha ya BMW 5 *series*. U tikumele wansati wa xivuya Ella loyi a nga tshama a rhandzana na yena khale loko a nga si teka nsati. Va sukile ebyaleni va kongoma emutini wa Ella, laha Bayizani a nga tshama kona ku hela ka vhiki hinkwako, u mukile ekaya hi mahlambandlopfu ya Musumbuluko. Loko a fika ekaya nsati wa yena a ha tietlelerile, u pfluxile hi ku gongondza ka nuna loyi a vuyaka kwalomo.

Wanuna u vuyile ekaya a kunguhatile ku byela nsati vun'wa. U byela nsati leswaku movha a wu phyile mavhilwa mambirhi kutani u tsandzeke ku vuya ekaya. Nsati a n'wi twela vusiwana a pfanga no rilela ku hlupheka ka nuna wa yena. Va khale va ri ku tshikiwa xo khoma hi voko xa le mbilwini a va tshiki, hi wa vuntlhanu lowu nga landzelela u lela nsati leswaku u endzela ndzisana ya yena eka Ngove, Valerie u tshika nuna a huma hiloko a n'wi landzelela hi le ndzhaku, u n'wi kumile a tshamile eka Ella va ri karhi va ntswontswana. Ella na Valerie va holova laha va nga kala va khomana hi mavoko va banana, va handzulelana na swiambalo ku ri huwa ntsena. Valerie u mangalele nunaeka majisitarata, mhaka yi tengiwile Bayizani u hluriwile kutani a

lerisiwa ku huma endlwini hi va nawu a nga khomanga nchumu, ni ku sapota vana, eka muholo wa yena a sala na R495, 73cku nga madzana mambirhi na mune wa makume na ntlhanu wa tipondho na tipondho timbirhi na khume, na makume nkombo nharhu wa tisente.

U yile eka Ella ku ya n'wi tivisa hi mhaka leyi na ku tshama kona. Ella u n'wi hlongorile a n'wi byela leswaku munhu loyi a hanyaka na yena wa phorisa wa vuya ekhosweni, naswona na yena a nge ti koti. U hundzele emahlweni a ya eka makwavo wa yena eka Ngove, nsati wa makwavo a ku loko Bayizani o tshama, yena wa famba. Hiloko a a tlhelela ekaya eka Valerie ku ya kombela ku rivaleriwa kambe Valerie u twisiwe ku vava emoyeni na swona na yena a vula leswaku u tikumele munhu wo hanya na yena. Hiloko Bayizani a rila na Valerie a rila kambe ku n'wi rivalela swi tsandzise sweswo.

8.3 Ndzi khensa khoto hi Hlungwani S.M na van'wana

Eka tsalwa leri boxiweke la henhla hi kuma ntlangu wa *wansati i wansati*. Laha ku nga na Rhulani nsati wa Bomber, siku rin'wana na vusiku Bomber u himetela nsati a tlhela a n'wi kombetela hi xibamu. Rhulani a a ri ku rileni a navela ni ku fa. U hleva nsati eka munghana wa yena a vula leswaku nsati wa yena wa n'wi hlupha. Rhulani u tsutsumela eka rikwavo ku ya phofula hi ta ku xanisiwa ka yena hi nuna. U vulavula na tata wa yena Nghotsa, kambe yena u vula leswaku vukati va kandza hi mbilu. Hi mbilu ku vava Rhulani u tlhelela evukatini kambe se u tela hi miehleketo yo biha. Rhulani u xava Killer na Ricondzo hi magidi khume wa tirhandi leswaku va dlaya nuna wa yena. Va dlayile hahlwa ra Bomber hikuva siku ra kona Bomber u hatlile a muka ekaya. Loko va ya eku holeni va kumile leswaku Bomber u le kaya hiloko a ya laha a va vulavula na nsati wa yena kona a lava ku tiva vanhu lava a va ri na nsati wa yena, kutani va n'wi balesela a lova. Rhulani wa tikalakarisa ku siveletela leswi a swi endleke. Bomber a fisa xisweswo hikwalaho ko karhata kumbe ku xanisa nsati wa yena.

9. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE

9.1 Nxumalo na Nxumalo (1999)

Nxumalo na Nxumalo eka tsalwa ra phepha ra nhlengelo ra **“Languages and the new Democracy: Participation Rights and Responsibilities”** va endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi nge: *“The Portrayal of Women in Xitsonga Poetry”*. Va hlamuserile hilaha vutlhokovetseri bya Xitsonga byi hlamuselaka vavasati hi ndlela yo ka yi nga tsakisi kumbe yo ka yi nga ri kahle. Va kombisile tindlela kumbe swikombiso leswi poyilaka vavasati ku nga vubihi, va vangi va mavabyi, vadlayi, va tikukumuxi, vudlakuta ni ku swin’wana va ri karhi va tshaha swithlokovetselo eka matsalwa yo hambanahambana ya Xitsonga ku seketela nhlokomhaka ya vona. Va boxile leswaku mhaka yo poyila vavasati yi sukela emakaya, swi ya emahlweni eswikolweni ku fikelela laha vatsari va xinuna va tsalaka swithlokovetselo hi mhaka leyi.

9.2 Ndlovu (2003)

Ndlovu u endlile ndzavisiso hi ku xanisiwa ni ku oviwa ka timfanelo ta vana eka xitsalwana xa yena xo engetela xa swilaveko swa xikambelo xa “Degree of Honours Bachelor of Arts” laha a lavisiseke hi tsalwa ra Ngobeni ra **Rhukubya ro swoswela embilwini**. Ndlovu u boxile minxaninseko yo hambanahambana leyi vana va hlanganaka na yona endzhaku ko loveriwa hi vatswari. U kombisa ku oviwa ka timfanelo to dyondza (*rights to education*) ku aleriwa ku hanya vutomi lebyinene, ku tsoniwa swakudya (*rights to food*).

9.3 Sithole (2008)

Sithole u endlile ndzavisiso eka xitsalwana xo engetela eka swilaveko swa xikambelo xa “Degree of Honours Bachelor of Arts”. Ehansi ka nhlokomhaka leyi nge: *“Ku xanisiwa ni ku oviwa ka timfanelo ta vumunhu bya vavasati”* eka matsalwa ya **Sasavona** hi Marivate D.C na **Ndzi ngo**

tinciki hi Thuketana. Sithole u kombisile hi laha timfanelo ta vavasati ti oviwaka ha kona va biwa (*physical abuse*). U tlhela a kombisa hi laha vumunhu bya vona byi tsan'wiwaka ha kona va rhukaniwa ni ku soriwa, nkarhi wun'wana handle ka nandzu swi ri karhi swi twiwa hi vanhu (*psychological abuse*).

9.4 Hlungwani (2010)

Hlungwani u endlile ndzavisiso eka xitsalwana xo engetela xa "Degree of Honours Bachelor of Arts" hi nhlokomhaka leyi nge: *Swin'wana swa swithokovetselo swa nhlekulo wa vavasati eka matsalwa man'wana ma Xitsonga*. Hlungwani u tshahile swithokovetselo swo hlaya leswi vulavulaka hi nhlekulo wa vavasati laha a kombiseke ndlela leyi vavasati va thiywaka mavito yo komba ku va tsan'wa ku nga ri mavito ya vona ya ntiyiso. Va poyiriwa ni ku hlekuriwa hi vanhu lava va tshamaka na vona ngopfu ngopfu va xinuna. Eka swithokovetselo leswi tshaheke hi Hlungwani swi komba vavasati ku ri vona va vangaka swo biha, timholovo emindyangwini, mafu, ni swin'wana swo komba ku va hlekula.

10. NXOPAXOPO WA MATSALWA

10.1 Ndlandlalati ya Malenga hi Mahatlane A.D

Eka tsalwa ra **Ndlandlalati ya Malenga** hi kuma N'wa-Khazamula a xanisiwile emiehleketweni hi nuna wa yena Xisandzhaku, loyi a fambile malembe yo tala a nga vuyi ekaya ku ta endla timfanelo ta yena tanihi wanuna un'wana na un'wana eka nsati wa yena. Endzhaku ka malembe yo tala u vuyile a ri karhi a vabya swinene. Mahatlane (1992:1) u ri:

Xisandzhaku: (A etelele a lo lakahla)

Khohlokhohlo tshwu, khohlokhohlo tshwu,
manano, manano, ndza foo, ndza fa minoo,
heyii, wena N'wa-Khazamula, hatlisa ndzi ta
ku rhuma.

N'wa-Khazamula: Ndzi vitaneriwa yini?

Ndzimana leyi boxiweke la henhla yi hi kombisa hi laha Xisandzhaku a twa ku vava ha kona, wa khohlola a tlhela a cema. Loko wanuna a kala a cema hi leswaku swi tikile, hi tiva wanuna a tiyisela. Mahlamulelo ya N'wa-Khazamula a ya komba a karhatekile emoyeni, hikuva ematshan'wini yo pfumela u vutisa xivutiso. Loko Xisandzhaku a n'wi vitana hi marito yo komba rirhandzu, eka yena a ya nga ha vuli nchumu. Mahatlane (1992:1) u ri:

Xisandzhaku: ... A swa ha pfuni nchumu ndza

tsandzeka ku hefemula, ndzi helela
hi moya nkata mina, ndza fa.

N'wa-Khazamula: Ixi, nkatanga wa swinjhini?

namuntlha leswi u nga te khuvaxaxa, laha
kaya hi kona u nge nkatanga, nkatanga ndzo
va nkatanga loko se u vuya hi le Joni u ri karhi
u hlala. Ndzo byeriwa ku hatlisa kasi hi mina
ndzi nga te yini? Hi mina ndzi nga ku ku
cetelaku ya gangisa vavasati va le Joni? A hi
nga karhi hi nga vuli ku ri swi ta chipa swa le
madorobeni. Namuntlha swi kwihi? A hi nga
nga mi byeli?...

Ntsahaho lowu nga la henhla wu hi hlamusela leswaku Xisandzhaku a ya emahlweni ni kuvula marito yo komba rirhandzu leri a tsandzekele ku ri kombisa loko a ha hanyile kahle a nga ri ku vabyeni. Nwa-Khazamula a xanisiwile emiehleketweni, hi twa a ya emahlweni a monya leswi a swi vuriwa hi nuna wa yena. Avula leswaku leswi a wu hanye kahle a wu nga swi tivi leswaku ndzi nkatanga, u ndzi vula nkatanga loko se u fa, nakambe hi vona mbuyelelo wa rito “nkatanga” leri kombaka kumbe ku tiyisisa ntshikelelo wa miehleketo lowu wansati loyi a vangeleke hi nuna wa yena.

N’wa-Khazamula a nga ha ri na mhaka ku laha a vulavulaka kona u twiwa hi vamani, hinkwaswo leswi a swi vulavulaka eka ndzimana leyi nga laha henhla a swi twiwa hi n’wana wa yena Xikhohlola. A holovela muvabyi, tata wa vana va yena swi twa hi n’wana. Hi twa n’wana a hlamula mana wa yena, Mahatlane (1992:1) a ku:

Xikhohlola: Ku ne ka mhani kasi swi lo yini mi ngo
vulavula na tatana hi ku va konyolola
va ri karhi va twa ku vava hi ndlela leyi?
Hina swi hi hlambisa timbilu leswi mi swi
vulavulaka.

N’wa-Khazamula a xanisiwile emiehleketweni hi vona a nga ha xiximi ni va vukati bya yena, hi twa a phikizana na ndzisana ya nuna wa yena hi marito loko Xihlayamagoza a ta va a n’wi kumile a ri karhi a holovela nuna wa yena loyi a vabyaka. Mahatlane (1992:2) u ri:

Xihlayamagoza: Heyi wena N’wa-Khazamula swi vula
yini ku ba huwa kasi a ku pfukiwanga
laha mutini, i tinyakanyaka ta yini
exikarhi ka muti xana?

N'wa-Khazamamula: Tinyakanyaka, tinyakanyaka o va mina
N'wa-Xinyakanyaka kasi hi mina ndzi
nga vanga yini? Hi mina ndzi nga te hosi
ya wena a famba a rhurhuvula mavabyi
ya vavasati va le Joni? Ndzi tshikeni mina,
A ndzi nga ri kona tolo ka siku? Mi ndzi
dyi, ndzi tshikiseni sweswi. A ndzi ri loko
swa ha ri swinene a ku dyiwa Xivharivhari
na Xiyeseyese xi huma hi tinhompfu-makhekhe
ge! Rifuva ri ku vuyavuyani Mun'wanati.

Xivharivhari na Xiyeseyese leswi boxiweke endzimaneni laha henhla swi vulaku a ku dyiwa xilungu. Xihlayamagoza u vutisa nsati wa buti wa yena leswaku hikwalaho ka yini a ba huwa ku ve ka vabyiwa laha mutini, N'wa-Khazamula a hlamula hi ku tlhela a vula marito lawa ya nga vula hi Xihlayamagoza, a ya vuyelerisa ko hlaya leswi a swi komba ku hlundzuka. Rito "rhurhuvula" ri vula ku tsuvula kumbe ku teka nchumu wo karhi hi nkanu, kasi eka tsalwa leri u vula leswaku u fambe a rhwala mavabyi swi nga fanelanga. Xisandzhaku a twa ku vava swinene, loko a ri karhi a khohlola wa cema a kombela ku yisiwa eka n'anga ya xilungu. Mahatlane (1992:3) u ri:

Xisandzhaku: Khohlokhohlo-khohlokhohlo, ndza fa
minoo, ndza foo, Hatlisani mi ndzi yisa
eka dokodela, ndza fa minoo, ndza fa
minoo!

Xihlayamagoza u suka laha a holova kona na N'wa-Khazamula, u ya laha hosi ya yena a etelele kona ku ya pfuxelana na yena. Xisandzhaku u lava ku ya esibendhlele. U byela makwavo. Mahatlane (1992:4) u ri:

Xisandzhaku: (Hi rito leritsanana)

Ndzi yisi esibendhlele n'wana manana,

A ndza ha swi voni kahle swa vutomi.

Matimba ya ndzi helela, na ro dyambu
ra vutomi bya mina ra ndzi swihalela.

Emahlweni ndzi vona munyama ntsena.

Munhu un'wana na un'wana waka Maluleke loyi a ringeta ku n'wi tshinya a nga ha n'wi yingiseli. Siku rin'wana v aka Maluleke a va hlengeletanile ku burisana hi yisa Xisandzhaku esibendhlele tani hi leswi yena n'wini a lava swona. N'wa-Khazamula a nga yimi na swona, a ehleketa leswaku nuna wa yena u vabya vuvabyi bya vavasati. Mahatlane (1992:5) u ri:

N'wa-Khazamula: N'wina vaka Maluleke mi nga tidlayi mahlo

ya nga fangi. Maluleke u lo kanganyisiwa hi
vavasati va le Joni, lava tinhlaya to leha, va
tolaka matahamafosi va kama misisi yi ta
ba emakatleni.....

Mina ndi ri i ndere leyi a yi vabyaka. leswi
xifuva wonge ko chayiwa tikatara xi ku rwee,
rwee, a mi xi twi? A hi ndere leyi, i ndere liyaa,
kutani valungu a va swi koti ku yi tshungula.

Mina n'wini wa kwe, ndzi ri xo sungula hi fanele

ku huma mungoma, hi famba hi vutisa eka lava
va swi tivaku, hi twa leswaku u dlawa kwihi, hi
ta kota ku huma hi famba hi lava tin'anga to ringeta.

Ndzimana leyi tshahiweke la henhla yi komba leswi wansati a ehleketa swona hi vuvabyi bya nuna wa yena. Tani hi leswi a hetile malembe yo tala a nga vuyi, N'wa-Khazamula a ehleketa leswaku nuna wa yena a tshama na vavasati exilungwini kutani hi vona va nga n'wi chela mavabyi. "Ndere" i vuvabyi lebyi khomaka vanhu lava va endlaka timhaka ta masangu va nga tisirhelalanga, kutani loko ku ve un'wana u na byona u chela un'wana. N'wa-Khazamula a tshembela eka xintu, u lava ku ya en'angeni. Siku rin'wana Xihlayamagoza u ringeta ku tshinya N'wa-Khazamula hi ku n'wi rungulela xitori xa mufana un'wana loyi a ri nhenha eku riseni, laha siku rin'wana a nga dzaha mbangi kutani a ya etlela ekusuhi ni xidziva lexi a xi ri na tingwenya, loko va n'wi pfuxa a ala a vula leswaku a va bi tinhongana. U te a ha etlerise xisweswo ngwenya yo ta, yi n'wi kokela ematini, yi sungula ku n'wi phatlulela. Vafana vaba huwa va ringeta ku yi chavisa kambe yi nga n'wi tshiki, a fisa xisweswo hi ku ala ku tsundzuxiwa. Mahatlane (19192:13) u ri:

Xihlayamagoza: .... Nenge lowu n'wana wa yena a wu

nchikinyisile kwala ribiribirini ngwenya
yo fika yi n'wi khoma hi wona, yi kokela
ematini huu, o yak u dlokomu! Yo ndzo-
ndzoveta ematini.... Vafana vaba huwa,
va hoxetela maribye kambe yi nga chavi.
Hambileswi maribye man'wana a ya ba
nhlana na nhloko ya ngwenya kambe a
swo fana no dundunyuta ribye, yo tangunuku
yi khandziya xihlala yi ya n'wi kokakoka yi

n'wi hudulela ematini, yi n'wi nyondzoveta,
ku ku ntule, endzhaku yi n'wi tlakusela ehenhla
se a file yi n'wi yisa hala ni hala yi ya hetelela
yi n'wi ndzondzometela makumu.

Xitori lexi tshahiweke la henhla a ku ri ku ringeta ku dyondzisa N'wa-Khazamula leswaku ku yingisela ku tsundzuxiwa i swa nkoka, kambe wansati hikwalaho ka ntshikelelo lowu a ri na wona a nga dyondzanga nchumu. Rito "ribiribiri" ri vula eribuweni ra nambu, "huu" i riencisi ri vulaka ku kokakoka kasi "dlokomu" i riencisi leri vulaka mpfumawulo wa loko nchumu wo karhi wu wela ematini. Rito "tangunuku" i riendli ri vula ku tlakuka hi xihatla. Endzhaku ka loko Xihlayamagoza a hetile ku va byela xitori, N'wa-Khazamula u vutisa xivutiso. Mahatlane (1992:13) u ri:

N'wa-Khazamula: Se u hi byelela leswaku hi ta endla
yini hi timhaka ta hosi ya n'wina
Mhongo ya matiko?

Xihlayamagoza wa tisola ku va a byerile N'wa-Khazamula hi ta mufana loyi a dlayiweke hi ngwenya, hikuva loko ku vulavuriwa timhaka tin'wana na tin'wana N'wa-Khazamula a ngenisa mhaka ta tingwenya hambani swi nga fambelani na tona. Mahatlane (1992:15)

Xihlayamagoza: A ndzi tivi leswaku a ndzi vulela yini
mhaka ya Mhongo na ngwenya. A
ndzi swi tivi leswo ndzo tidlayisa loko
ndzi tsundzuxa wena.

Xisandzhaku u yisiwile exibendhlele, u endzela hi nsati na makwavo Xihlayamagoza, a antswa swinene. N'wa-Khazamula a nga ri na mhaka na swona sweswo a ha lava mali yo ya hlahluva ku kuma lexi vabyisaka nuna wa yena. Mahatlane (1992:17) u ri:

N'wa-Khazamula: Mina ndzi ta kombela mali ya tinhlolo.

Ma swi tiva leswaku Ximakasiki a nga na
xikweleti, naswona tinhlolo a ti na xikweleti.

Hi lava ku ya vutisa...

N'wa-Khazamula u holovela nuna wakwe kwale xibendhlele a lava mali ya tinhlolo. Vaongori va kala va nghenelela hi ku twa mavulavulelo ya yena. Loko Xisandzhaku a kombisa leswaku mali swi antswa yi xavela vana swakudya ni ku hakelela xikolofisi, a tlhela a n'wi komba leswaku vaongori lava nga kona laha vatswari va vona va lo va ngenisa xikolo. N'wa-Khazamula u vula vaongori madabadaba. Mahatlane (1992:19) u ri:

N'wa-Khazamula: Ndzi tshikeni mina. Mi nga ndzi byeli hi swa

vanhwanyana va madabadaba. Xikhohlola
wa mina a ndzi lavi no twa swa xikolo swa
n'wina. Loko a tiva ku tsala papila swi swi
ringene. U ta tshika a nga si hundzuka xihla-
ngana malini xo fana na tiphunjavunja leti.

Muongori: Kasi swi lo yini n'wina kokwana mi ngo fikelela

ku holova na mukhalabye wa n'wina, mi tlhela
mi hi rhuketela? Hambu leswi va nge vudabadaba
byobyeyo hi nga tshuka ho rhandzana na kokwana
Maluleke xana?

Rito “madabadaba” ri vula munhu wo ka a nga tlharihanga kasi “tiphunjavunja” swi vula swin’wana swo tshama na majeje kambe swona a swi lumi. Hi leswaku wansati loyi mhaka yova n’wana wa xisati a nghena xikolo a nga yi twisisi, a vula leswaku la va ngenaka xikolo i swiphuva. N’wa-Khazamula a nga miyelanga, u yile emahlweni a holovisa nuna ku kondza muongori a n’wi humesela ehandle. Loko N’wa-Khazamula na Xihlayamagoza va ri karhi va tlhelela ekaya a va phikizana hi marito ebazini, wanuna un’wana a nghenelela hiloko N’wa-Khazamula a tekatekisana na yena hi marito. Mahatlane (1992:22) u ri:

Wanuna: Loko a wova nsati wa mina a ndzi ta ku xavisa

ndzi kuma saka ra mbangi, hikuva a wu pfuni
nchumu. Na le ka n’wina a ndzi nga ta tikarhata
ndzi ku tlherisela kona hikuva ndza kholwa va ka
n’wina va xurhile hi swivulavula swa wena. Kombela
va vukati va ku yimayima u nga si hlongorisa matluka.

N’wa-Khazamula: Ndzi ta ku kulula loko unga ndzi tivi mina.

U nga ehleketi leswaku mina ndzachava
swilebvana leswa wena wonge iswa ximanga.
U nga hambu u tolovela ku vulavula na mina
ongwe hiloko ndzi ri xinsatana xa wena. Ndza
bava a ndzi miteki. Ndzi nkaka, ndza khalakhasa
u nga ndzi weli kharamela mina Mijaji, ndzi nga
ku hluvula u sala u lo tha, u ta xavisa mana wa
wena u kuma saka ra mbangi u ya nyika tata wa
wena mi dzaha swin’we eka n’wina.

Eka ndzimana leyi tshahiweke laha henhla hi kuma rito “yimayima” leri vulaka ku va va ku yisa en’angeni ya xintu yi ya ku sivela vuvabyi byo karhi lebyi bya ha taka. Kasi ku“hlongorisa matluka” swi vula ku penga kumbe ku hlangana nhloko. Mahungu lawavulavuriweke la henhla ya hi kombisa leswaku N’wa-Khazamula a nga ha xiximi munhu, hi vona a rhuketela wanuna loyi a nga n’wi tiveki, loyi va nga lo hlangana ebazini. Siku rin’wana N’wa-Khazamula u landzile Ximakasiki n’anga ya ndhuma swinene leswaku a ta hlahluka lexi dlayaka nuna wa yena handle ko pfumeriwa hi vinyi va muti. Mahatlane (1992:25) u ri:

N’wa-Khazamula: Tinhlolo ta wa namuntlha laha mutini,
Ximakasiki a nga tlheli a nga tirhang
leswi leswi ndzi n’wi vitaneleke swona.

N’wa- Xisandzhaku: Ku nga ri kona laha mutini wa tata
wa mina.

Xihlayamagoza: Wena Ximakasiki, ndzi ku byela leswaku
hi nga ka hi nga hlahluka tinhlolo n’wini
wa muti a nga ri kona. Na wena u nga ka
u nga swi twisisi loko mhaka yo tani yi nga
endliwa emutini wa wena hi munhu wa
xisati, loyi a nga nghena hi xuma.

Ximakasiki a nga yingisangi leswi a byeriwa swona hi Xihlayamagoza. U vula leswaku yena u tele ku ta tirha, swo tala a nga na mhaka na swona a vula leswaku a nga tingheni ta ka Maluleke, yena u lava mali ntsena. Mahatlane (1992:25) u ri:

Ximakasiki: Mina ndzo tilavela mali ntsena, leswo tala
a ndzi na mhaka na swona, i swa n'wina va
muti waka Maluleke. Loko manana wa ku
sweka a ku swi endleka naswona a ri na swa
le mandleni, swi lulamile.

Xihlayamagoza u byela Ximakasiki ku famba emutini waka Maluleke. U n'wi tshembisa ku n'wi
ba loko a ala ku yingisa leswi a n'wi byelaka swona. Mahatlane (1992:25) u ri:

Xihlayamagoza: Wena Ximakasiki ndzi ri suka u famba
ndzi nga si ku endla ximeche, wa swi
twa?

Xihlayamagoza a teka sambhoko a ba n'anga yi tsutsuma yi siya tinhlolo. A swi helelanga
kwalaho u landzile na nsati wa buti wa yena a n'wi ba hi mpama a tlhela a n'wi rahetela hi
milenge, a n'wi vavisile. N'wa-Khazamula a nga ha xanisiwanga miehleketo ntsena kambe se a
xanisiwile na le mirini. Ximakasiki u yile a ya mangala mhaka ya ku biwa ka yena emaphoriseni,
N'wa-Khazamula a ri un'wana wa timbhoni. Loko a ri karhi a nyika vumbhoni hi vona a nga
xiximi muchuchisi, loko a vutisiwa xivutiso, ematshan'wini yo hlamula na yena u tlhela a vutisa.
Mahatlane (1992:34) u ri:

Muchuchisi: Se hi ku vona ka wena tin'anga ta le
xibendhlele ti tluriwa hi Ximakasiki
eka timhaka ta vutshunguri?

N'wa-Khazamula: Ixi, kasi wena u lo yini ka wena?

Rito “ixi” ri komba ku tsan’wa, hileswaku wansati loyi a tsan’wa xivutiso xa muchuchisi. Nakambe hi tlhela hi vona a vutisa xivutiso ehenhla ka xin’wana. Majisitarata u le henhla ka muchuchisi hi xiyimo xa ntirho, kambe eka N’wa-Khazamula a swi nga vuli nchumu, majisitarata u ringeta ku n’wi miyeta loko a kavanyeta timbhoni ehubyeni kambe N’wa-Khazamula a miyeta majisitarata a vula leswaku a wu nga ri kona loko mhaka leyi yi humelela. Mahatlane (1992:36) u ri:

Majisitarata: Heyi, miyela wena.

N’wa-Khazamula: Hi ri miyela wena majisitarata

a wu nga ri kona loko hi vulavula,

a ndzi ri ho tenga heyi-heyi, heyi-heyi

wa yini? Ndza hayiteriwa ndzo va xihe-

yiheyi xa n’wina.

N’wa-Khazamula a nga ha ri na mhaka na leswaku u vulavula a ri kwihi naswona na mani, u hlamula swin’wana na swin’wana. Hi vona loko majisitarata a n’wi miyeta, yena a hlamula hi ku konyolola ku komba ku tsan’wa. N’wa-Khazamula u pfaleriwa ekhotsweni hikwalaho ko tsan’wa majisitarata ni ku kavanyeta timbhoni ehubyeni. Mahatlane (1992:36) u ri:

Majisitarata: Byelani maphorisa va teka N’wa-Khazamula

va ya pfalela mhaka ya yena yi ta voniwa vhiki

leri taka. (xikan’we kan’we maphorisa va n’wi

khoma va n’wi humesela ehandle a ri karhi a

kalakala, va ya pfalela ejele.)

Loko ku tengiwa mhaka ya ku biwa ka Ximakasiki, Xisandzhaku a ri kona hikuva se a humile exibedhlele. Siku rin’wana vaka Maluleke a va hlengeletanile ku ta tlangela ku vuya ka

Xisandzhaku exibedhlele ku dlayiwile homu va ri karhi va tidyela va tsakile. Khapakhapa a vuyile hi le xilungwini ku ta pfuxela tata wa kwe, N'wa-Khazamula wa ha lava ku ya hlahluva, Xisandzhaku a ala, loko va muti va hangalakile ni madyambu, Xisandzhaku u yile eku etleleni. Nsati wa yena wa n'wi pfuxa leswaku va ya eka Ximakasiki va ya hlahluva. Xisandzhaku wa ala, Nwa-Khazamula u huma a famba a ya vuya na n'anga, u fika a pfuxa nuna wa yena loyi a tietlelerile. Mahatlane (1992:50) u ri:

N'wa-Khazamula: Ndzi vuyile na yena Ximakasiki loko u nga
lavi tinhlolo wo vula a ta hi femba. Pfuka
u vulavula na yena.

Xisandzhaku: A ndzi pfuki. Ndzi tshiki ndzi wisa Mijaji
ndza vabya kutani ndzi kombela leswaku
u hambana na moya wa mina.

Loko Xisandzhaku a ala ku pfuka u teka bandhi a n'wi tlimba a lova, Ximakasiki a ri karhi a ringeta ku tshikisa N'wa-Khazamula leswaku a nga n'wi tlimbi, hinkwaswo leswi a swi ri karhi swi humelela endlwini ya vatswari va yena, Khapakhapa a ri ku swi tweni, hiloko a ba rivanti a nghena a khomile hamela. A ba Ximakasiki ethavathaveni a lova, a landza mana wa yena a ba mombo hi hamele a engeta nakambe a ba exikosini yi vuya na byongo, a nga ta hanya, a fisa xisweswo. Khapakhapa a huma a ya tiboha elawini ra yena, humba yi olela nkuma. Mahatlane (1992:51) u ri:

Ximakasiki: Kasi a wu ndzi vitanela swona leswi (Nkarhi wolowo
Khapakhapa a nghena a khomile hamele o dumela
Ximakasiki a yi tshika yi twakala ethavathaveni yi
fika yi faya nhloko a tlulela mana wa yena N'wa-Khaza-
mula a phodola mombo, a engeta hi le xikosini yi ya
vuya na byongo. Loko a languta tata wa yena a kuma

leswo u yimileno hefemulase a hundzile emisaveni.....
xikan'we kan'we, a suka a ya emahosi ka tindlu a teka
switiropo swa mune a swi lungelela a ya nghena endlwini
ya yena a tiboha nciki, na yena a fisa xisweswo!.....

Ku va Xisandzhaku a xanisile nsati wa yena emiehleketweni swi koxile vutomi bya vanhu va mune. Ku nga Xisandzhaku, Nwa-Khazamula, Ximakasiki na Khapakhapa. Loko Xisandzhaku a nga kholwanga eJoni, a engeta hi ku vuya a ri karhi a vabya, leswi swi nga humelela a swi ta va swi nga humelelanga.

10.2 Xivoni xa vutomi: *Ti le tilweni*

Eka tsalwa leri boxiweke la henhla hi kuma ntlangu lowu nge: *Ti le tilweni*, laha ku nga na Magaza loyi a tekile nsati Chinghisa. Endzhaku ka ku va va tswarile vana vanharhu, vutomi a byi nga va nandziheli hikwalaho ko kayivela ka mintirho. Magaza u ve a ya eyunivhesithi ya ka Zulu ku ya dyondza B.Admin. Loko a ri kwale u tikumela xigangu xa Muzulu Nokuthula, kutani u sungula ku vona nsati wa yena a nga ha pfuni nchumuhikuva a nga dyondzanga. U lava ku n'wi tsalela papila a n'wi tshika handle ka xidyoho. Shabangu (2008:164) u ri:

Magaza: .....Ndzi le ndzelekanini hikuva mina ndzi
dyondzile, kambe khwara leri ndzi nga ri
siya le kaya ke? A swi antswi ndzi dlaya
ndzi kokela. (a vula hi ku komba xifaniso
xa ntombi yin'wana.....)
dabadaba leriya ndzi nga ri siya le kaya
ndzi to ri tsalela papila ndzi ri tivisa leswaku

se ndzi fike emahandzeni ya tindlela. Ndzi
hlawule nakambe ndlela leyi ndzi faneleke
ku nga ri yena.

Magaza u vula nsati wa yena dabadaba leswi vulaka munhu wo ka anga pfuni nchumu kumbe xiphukuphuku. U hete malembe ya mune a nga vuyi ekaya, loko nsati a n'wi tsalela mapapila a nga hlamuli, leswi a swi vavisa nsati wa yena emiehleketweni loko a tsundzuka leswi a va rhandzanisa xiswona loko nuna a nga si ya eyunivhesithi. Hi vona a pfa a vulavula a ri yexe a phakata ni mavoko. A swi endla onge u lo hlangana nhloko. Siku rin'wana Chinghisa a vulavula a ri yexe. Shabangu (2008:166) u ri:

Chinghisa: (U vulavula a komba ku vilela swnene)...

Swo tika na swona ku hlayisa vana munhu
a ri yexe, ngopfu ngopfu loko a ri wa xisati.
Leswi tata wa vona na yena onge u lo kholwa
kwale xikolweni xa kona ke? .... Swin'wana
swichudeni swa gayisa, kambe Magaza do,
A nga vuyi hambu u lo kumana ni Mazulu
kwale ka Zulu, hey, vutomi bya tika! (u pha-
kata ni mavoko) hi rini Magaza ndzi n'wi
tsalela mapapila a nga hlamuli?

Mahungu lawa tshahiweke la henhla ya hi kombisa ku tikeriwa ka miehleketo ya Chinghisa loku a ku vangwiwa hi nuna wa yena. Loko munhu a kala a vulavula a ri yexe hakanyingi ku na mhaka leyi yi n'wi vavisaka mbilu. Chinghisa a vilerisa hi ku nuna wa yena u yile exikolweni etikweni ra le kule kambe a nga ha vuyi hambu swikolo swi pfarile kumbe ku tsalanyana papila a pfluxela

ekaya, naswona a hlayisa vana a ri yexe swi ri karhi swi n'wi tikela. Siku rin'wana a tshamile ekaya ni madyambu, a twa ku gongondza enyangweni, a tsaka swinene a ehleketa leswaku i nunawa yena tanihi leswi swikolo a swi pfarile. U kongoma ku ya pfula nyangwa a ri ni miehleketo ya leswaku u ta vona nuna wa yena. Shabangu (2008:167) u ri:

Chinghisa: ... Kumbe ku nga va ku ri yena a vuyaka hikuva

se na makhisimusi ma tshuneleke, swi nga
endleka ku ri yena nuna wa nga, (a ri karhi
a tipholicha xikandza) yoo, onge ku nga va
yena mukhalabya wanga, munhu a xi ta wisa
maxangu lama xi ma vonaka, yo hlaya tityeleti
vusiku na nhlikanhi no hanya hi mali yo xavisa
wo matamatisi....

Ndzimana leyi nga laha henhla yi hi komba leswaku emiehlekeweni ya wansati loyi a ku ri hava xin'wana lexi a xi ehleketa handle ka nuna wa yena ntsena. Leswi swikolo a swi pfarile a ehleketa leswaku nkarhi wun'wana na wun'wana nuna wa yena a nga humelela. Hi tlhela hi kuma leswaku Chinghisa a hlaya tityeleti vusiku na nhlikanhi leswi vulaka leswaku a nga etleli, vurhongo a byi nga n'wi khomi. Mutsari u tirhisile rito "wa nga" hi ku vuyelela leswi a swi komba vun'winyi, Chinghisa a rhandza nuna wa yena hi mbilu ya yena hinkwayokutani a tshemba leswaku na yena wa n'wi rhandza, hi yo mhaka loko a ri karhi a vulavula a ri yexe a vula marito lama " nuna wa nga na mukhalabya wa nga" hi ku vuyelela leswi a swi komba rirhandzu. Wansati loyi a tshemba leswaku loko nuna wa yena a vuya ku hlupheka ku ta hela. Loko a pfula rivanti u kumile leswaku a hi yena nuna wa yena kambe a ku ri n'wana loyi a rhumiwile ku tisa papila. Hambiswiritano loko a vona kherefu a tsaka swinene hikuva a ri huma eka nuna wa yena. Shabangu (2008:168) u ri:

Chinghisa: Xuu, he n'we, phela ni mbilu ya mehe yi tlhela
yi ku gedhlee, yi tshamiseka evutshan'wini bya
yona. Swi vula leswaku papila leri ri ndzi khomele
leswinene. Phela ahi ku nandziha ka swona ku tsu-
ndzukiwa hi murhandziwa wa wena ngopfu loyi
u n'wi rhandzaka mbilu na moya. A hi ku nandziha
ka swona ku vuriwa nkatanga.

Mahungu lawa ya nga laha henhla ya hi kombisa hi laha Chinghisa a tsakile ha kona ku kuma papila ro sungula ro huma eka nuna wa yena. Hi twa leswaku loko a ri pfula a vona ri tsariwile "Eka nkatanga" a ya a tsaka swinene hikuva i marito yo komba rirhandzu. U sungula ku ri hlaya, a ri hlaya a ri karhi a vulavula a ku u endlela ku ri twa kahle. Loko a ri karhi a hlayisa xisweswo u hlangana ni leswi a nga swi langutelanga. Shabangu (2008:170) u ri:

Papila: ... Mina u nga kali u vilela hi mina hikuva
ndzi kumile leswi ndzi ringaneke na wena
vu famba u ya kuma vu leswi nga ringana
wena. Mina a ndzi nge he swi koti ku hanyela
ku tsakisa nyama ntsena ku ri hava ntlhontlho
wun'wana evuton'wini bya mina. Xo hetelela
huma mhiri ku nghena mamba. Ndza tshemba
wa ndzi twa leswaku ndzi vula yini. Huma kwala
ndlwini ya mina lero loko ndzi vuya kwaleyo na
risemara wena ri va ri nga ha ri kona na
switsongo kwala ndlwini ya mina.

Mahungu lawa Chinghisa a ma hlayeke laha papileni a hi wona lama a ma languterile. Ntsako lowu a ri na wona wu nyamalala bya mberha loko ku huma dyambu. Mutsari u hlamusela leswaku se a cinca ni mahlayelo, a hlaya hi ku tsematsema, a rila, a twa mbilu ku vava. Shabangu (2008:170) u ri:

Chinghisa a ri hlaya hi manghanghamila loko
a ya emakumu ka rona. A rila hi xiviti lexikulu
mihloti yi karhi yi khulukela ehenhla ka papila
hinkwaro. U rila a ri karhi a kongoma ekamareni.

Ndzimana leyi tshahiweke laha henhla yi hlamusela leswi Chinghisa a titwisa xiswona endzhaku ko hlaya papila. A ri nga khomanga mahungu lamanene. Hi twa leswaku a “rila hi xiviti” leswi vulaka loko munhu a rila a nga bi huwa kambe a mpfikula kunene hi ku twa mbilu ku vava. Van’wana vanhu va rila loko va tsakile kambe Chinghisa a swi nga ri tano a rila hikuva moya wa yena wu twisiwile ku vava hi leswi a swi hlayeke, ku nga mahungu yo herisiwa ka vukati bya yena handle ka nandzu. Endzhaku ka malembe ya mune, Magaza u vuya ekaya. Chinghisa a tsaka nakambe ku vona nuna wa yena, a honisile leswi papila a ri n’wi lerisile ku swi endla, a n’wi hlanganisa ku komba rirhandzu. Magaza a nga tsakangi ku vona Chinghisa a nga endlanga leswi a nga byeriwa ku swi endla hi papila. Ku nga ku huma endlwini a famba leswaku loko Magaza a vuya a kuma a nga ha ri kona. Shabangu (2008:171) u ri:

Magaza :.....(Hi ku hlundzuka)

Kasi wa ha ri kona la? A wu ri

kumanga papila?

Chinghisa a hlamala ku vona nuna wa yena a cincile. A n’wi hlongola handle ka nandzu. Naswona a tirhisa papila ku hlamusela mhaka ya yena. Shabangu (2008:171) u ri:

Chinghisa: (Hi ku hlamala)

Kasi se ku humelela yini bava Cawuke mi ngo
fika hi mavivi, se i papila ra kua ndza ha ku lavi?

Magaza: Ro a ndza ha ku lavi?

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hi kombisa leswaku Chinghisa a ri na xichavo kumbe a xixima nuna wa yena. Loko a ri karhi a vulavula na yena a titsongahata, hi vona a n'wi xixima a n'wi vita hi xivongo a tlhela a ku "bava Cawuke" kambe eka Magaza a swi nga vuli nchumu, u n'wi vutisa hi ta papila ni ku xewetiwa a nga si xewetiwa. Magaza u vuyile na wansati wa Muzulu Nokuthula na nhwanyana. Loko a a ri karhi a vutisa nsati wa yena hi ta papila, vanhu lava a va yimile ehandle. Magaza wa va vitana leswaku va nghena endlwini. Shabangu (2008:171) u ri:

Magaza: (Hi ku sihalala)

Sweswo a ndzi na mhaka na swona, a ndza
i nyizeli (a hundzulukela ehandle) nghenani
sthandwa! (Ku humelela Nokuthula na Lulu)

Magaza loko a ri karhi a holovisana na Chinghisa a nghenisa na Xizulu leswaku nsati loyi a vuyeke na yena a ta swi twa leswi vulavuriwaka. Chinghisa u ringeta hi matimba ku sirhelela vukati bya yena, u kombisa nuna leswaku leswi a swi endlaka a hi swona. Magaza a wele hi nhloko eka Nokuthula, a nga swi twi leswi a swi vuriwa hi Chinghisa. Shabangu (2008:172) u ri:

Chinghisa: (Hi ku hlamala)

Kasi se ku humelela yini bava Cawuke?
Mi ngo chika bya tomani swi lo yini?

Magaza: (Hi ku kariha)

A ngi na mhaka na matomani yakho!

Phangisa u ngi nyizela ngi funa u ku

nghena no nsati wa mina wa Nzula.

Chinghisa u tlulela Nokuthula a n'wi wisela ehansi a sungula ku n'wi ba. Magaza u lamulela Nokuthula a ri karhi a rhukana nsati wa yena. Shabangu (2008:173) u ri:

Magaza: ....(A ri karhi a n'wi namurhuta ehenhla ka

Nokuthula loyi a yisa emahlweni ku kalakala)

He wena Chinghisa, u endla yini? Tshika *sthandwa*

wa mina, ndzi ta ku dlaya hi mavoko loko u ba

mfazi wa mina! Suka ehenhla ka Noku mani wena

Chinghisa, u nga n'wi bi he wena Chinghisa! N'wi

tshiki mani wena boboyila ndzi wena!

Loko Chinghisa a ri karhi a ba Nokuthula, Magaza wa lamula kambe a swi nga n'wi oloveli. Hi twa mutsari a ku a n'wi namurhuta leswi vulaka ku susa nchumu lowu nga namarhela eka wun'wana, leswi vulaka leswaku a ku tirhisiwa matimba ku susa Chinghisa ehenhla ka Nokuthula. Magaza a nga ha xiximi nsati wa yena hi vona a n'wi vula "boboyila" leswi vulaka munhu wok a a nga pfuni nchumu. Leswi Magaza a swi endla eka nsati wa yena swi kanetana ni timfanelo ta vanhu leti tsariweke eka vumbiwa. **The Consitution of the Republic South Africa** (1996:7) leti nge: "*everyone has inherit dignity and the right to have their dignity respected and protected*". Vumbiwa ri vula leswaku munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya xindzhuti no va xindzhuti xa yena xi xiximiwa no sirheleriwa. Chinghisa u ve a swi vona leswaku nuna wa yena a nga ha n'wi rhandzi, a teka vana a kongoma eka rikwavo, a nyizela Magaza ni nsati wa

yena Nokuthula. Hambiloko Chinghisa a fambile, Magaza u tama a ha vulavula hi yena a n'wi vulavula ku biha. Shabangu (2008:175) u ri:

Magaza: (Hi nkhinkhi)

Sthandwa, ndzi vula *ku dala* loko u nga se
ndzi kutsula loko ndza ha tshama ni thyaka
leriya khale ka nsati wa mina. Ndzi vula leswaku
vutomi a byi ndzi tikela hikuva a xi nga fundekangi
no dyondzeka. Sweswi ndzi twa ndzi phyuphyile
hikuva ndzi tekile ntombi ya ka Zulu. Ntombi yo
saseka leyi nga *fundeka* ku fana na mina. Ntombi
leyi nga ri ki na xivati, ntombi leyi endlaka leswaku
vutomi byi khuluka kahle tani hi nambu wa Ritavi.

Magaza a ri na xinyanyu, a tsakisa nsati wa yena lontshwa hi ku sapatela kumbe ku sandza Chinghisa. Hi leswaku a endla leswi vuriwaka swa leswaku nkukulu lowuntshwa wu kukula ku tlula wa khale. Hambiloko Nokuthula a siveletela leswaku a nga poyili Chinghisa a nga swi kotanga, u ala a ya emahlweni ni ku n'wi poyila. Shabangu (2008:176)

Magaza: Ku *zala* vana ku yini ka swona? Futhi

loko ndzi n'wi *cabanga* swi ndzi hlambisa
timbilu lero a ndzi lavi no n'wi vona ni
magoya ya yena.

Ndzimana leyi nga laha henhla yi hi vikela leswaku Magaza a nga ha n'wi rhandzi Chinghisa, hikuva munhu loyi u n'wi rhandzaka u nge n'wi vulavuli ku biha. Wu hi byela na leswaku a

hlongoriwile na vana. Magaza a ovile na timfanelo ta vana va yena hi ku va hlongola ekaya. Endzhaku ka nkombo wa tin'heti Chinghisa a hlongoriwile eka Magaza, wa tlhelela a fika a gongondza, a nghena, Magaza wa n'wi hlongola. U n'wi vulavulela hi xilungu a endla hi vomu hikuva a swi tiva leswaku Chinghisa a nga xi tivi. A endlela ku tsakisa Nokuthula, Chinghisa a hlamula leswi a ehleketa leswaku hi swona. Shabangu (2008:177) u ri:

Magaza: (Hi ku koya)

Get out of my house

Chinghisa: (Hi swirhi)

U ehleketa leswaku a ndzi xi twi xilungunyana

xexo xa wena xa thyaka? Na wena *get my horse!*

Na mina ndzi hanci ya wena hi nkanu wa marahana!

Chinghisa u teka mati lawa a ya vila exitofini u lava ku chela Nokuthula. Magaza u n'wi tekela poto leri a ri tlakurile, kutani a sungula ku n'wi ba. Shabangu (2008:178) u ri:

Magaza: (Hi ku hefemuteka hi ku kwata)

...ndzi ta ku dlaya namuntlha loko

U nga ndzi tivi kahle! (Magaza a

khoma nsati a ba.)

Wanuna loyi a rhandzaka nsati wa yena anga n'wi tlhandleki voko, loko ku ri na mhaka va tshama hansi va kombisana tanihi hi nuna nan sati. Ntshaho lowu nga la henhla wu hi komba leswaku hakunene Magaza a nga ha n'wi rhandzi Chinghisa. Hi vona a n'wi tshembisa ku n'wi dlaya a ri karhi a n'wi ba emahlweni ka Nokuthula. Rirhandzu ra Nokuthula na Magaza a ri sunguriwile ehenhla ka vun'wa. Nokuthula a byerile nuna wa yena leswaku yena wa ha ri

nhwanyana, a nga na n'wana, a ku ri vun'wa hikuva Lulu a ri n'wana wa yena. Nokuthula a nga ha ta kuma swihlangi hikuva a kulurile makhwiri yo hlaya hambi Lulu a lo pona hikuva a ringetile ku kulula kambe ri nga onhaki. Shabangu (2008:179) u ri:

Nokuthula: (A miyela a ri karhi a rhalalhala lwangu ra kamara)

yindlu hi leyi ndzi akile, yi sasekile ndza yi vona, mara xiphiso i xin'we. Vana! Se ndzi to yini mhe wa ka Zuma hikuva ndzi ringetile ku n'wi pfala mahlo hi ku n'wi nyika mali ya mina leswaku a engetela yindlu hi yona, kambe Cawuke wa bava a tlhela a khalakhasa. U ri u lava vadya ndzhaka laha kaya. Amiyela a tikhoma nhloko) mara se u vula leswakundzi ta va kuma kwihi hikuva rhumbu ra mina ri sele ekaya ka Zulu? A nga swi tivi leswaku na yena Lulu u lo pona hi matimba ya Xikwembu ni le ka yena ndzi wu nwile murhi ndzi tlhandlekela hi tiphilisi to hlaya swine-ne lero ndzi lo vona hiloko ndzi pfuka exibedhlele. Ko tani, xi kokile hikuva va tele lava feke hi ku xixa. Phela Lulu na xona xi lo pona ri ahlamile hikuva lavan'wana va ntlhanu mboo, ndzi chululele ehansi hi mirhi ya tin'anga.

Ndzimana leyi tshahiweke laha henhla yi hi vikela hi vutomi bya Nokuthula. A nga ha ri nhwanyana tanihi leswi Magaza a n'wi tekisa xiswona. Hi twa leswaku a humesile mindzhwalo kumbe ku dlaya vana va ntlhanu. Kambe Magaza a nga tivi nchumu a lava vana leswi a swi nga ha ta koteka eka Nokuthula. Wansati a sungula eka leswi a nga swi endla swo dlaya vana, hi vona a rila loko a swi tsundzuka, a tlhela a van a xirhalanganyi hikuva a byerile Magaza leswaku Lulu i ndzisana ya yena leswi u nga vunwa, hikuva a ri n'wana wa yena loyi a nga pona ku

dlayiwa. Magaza loko a vona Lulu a vona sivara kutani a sungula ku bula na yena. Shabangu (2008:181) u ri:

(A sungula nakambe ku rila hi xiviti lexikulu) ndzi
twa ku vava loko ndzi ehleketa n'wananga Lulu.
Swa vava hikuva masiku lama Magaza u titshuneta
ngopfu eka yena hikuva yena u tiva leswaku Lulu i
ndzisana ya mina. A nga swi tivi leswaku Lulu a hi
makwerhu kambe u huma la! (a vula hi ku
tikhoma khwiri)

Magaza u sungula ku tsundzuka vana va yena lava fambeke na mana wa vona loko a hlongoriwa. Siku rin'wana a ri karhi a hlaya phepha a vona kun'wana wanuna a nga nyikiwa papila ro n'wi alela leswaku a khumba nsati wa yena "*protection order*"va ri karhi va tshama swin'we. U vula na leswaku nawu wu endleriwe ku tikisela vavanuna. Shabangu (2008:183) u ri:

Magaza: (A miyelanyana a ri karhi a xiyaxiya phephahungu)

majisitarata luya u ndzi dlele
eka divhosi ya mina: u teke vana va mina
hinkwavo a va nyika nsati ndzi sarisa sweswi!
Namuntlha ndzo va phepha rinene erixakeni
ongeti vana andzi tswalanga! Sweswi vana va
mina va kurile, van'wana se va tirha kasi rikitse
ri le ku hetiseni ka vudokodela kambe la kaya hi
vurilanhlalala ku hava ni xo kela munhu mati
hikuva na yena Nokuthula wa kona onge o va
nyumba.

Magaza a sungula ku swi vona leswaku nsati wa yena Nokuthula a nga bebuli. U vulavula a ri yexe a tsundzuka vana lava va nga famba na mana wa vona. Hi vona a vula leswaku Nokuthula onge i “nyumba” leswi vulaka xiharhi xo ka xi nga veleki, leswi vulaka leswaku a fanisa nsati wa yena na xiharhi hikuva a nga ha kumi swihlangi. Magaza a lava vana eka Nokuthula leswi a nga ta pfuka a swi vonile hikuva vana a va herile hi ku cheriwa ehansi. Magaza se u rhandzana na Lulu, loyi a tiva leswaku i sivara wa yena, ndzisana ya nsati wa yena a nga swi tivi leswaku u kokile rhanga na n’wana wa rona. Shabangu (2008:183) u ri:

Magaza: (A miyelanyana a languta Lulu a ri ekhixini)

Kambe a swi na mhaka, ndzisana ya kona xi
ta n’wi hlantswela, futhi xi tikombile leswaku
xi swi kota ku n’wi tlula. Futhi tolo kona,
jealous down, a xo swi nyanyisa!

Hi xintu xa Vatsonga vamakwavova tekiwa hi nuna un’we va va vakatikulobye, kambe leswi swa ka Nokuthula na Lulu swa mhani na n’wana e-e swa yila. Phela n’wana wa Nokuthula wa ha ri n’wana wa Magaza, kambe nuna wa vanhu a nga dyohanga hikuva ntiyiso a nga byeriwanga, yena a tivonela sivara leswo i n’wana a nga swi tivi. Ndzimana leyi nga laha henhla yi hi boxela leswaku se timhaka a ti onhakile hi twa a hi boxela leswi nga humelela tolo xa kona. Lulu u pfumerile ku rhandzana ni tata wa yena wo ka a nga ri wa ngati. Loko a lava ku n’wi ntswontswa wa chava. Shabangu (2008:183) u ri:

Lulu: (A ri karhi a bakanya loko a n’wi ntswontswa)

Mara ndza chava hikuva loko sesi vo swi twa va....

Magaza: (A ri karhi a sindzisa ku n’wi ntswontswa)

U nga chavi Ma-Lulus, tshinela ndzi ku ntswontswa
my sweetheart wa mina. Tana, Lulu, kumbe

a wa ha ndzi rhandzi ku fana na tolo ni.....

Nokuthula u swi vonile leswaku Magaza a titshuneta eka Lulu, hiloko a n'wi tsalela papila a ri veka ehansi ka xikhigelo a byela Magaza leswaku kahlekahle Lulu i ncini na yena. Ni mixo wa kona loko papila ri nga si kumiwa Lulu u tivika ku lumalumiwa ekhwirini, timhaka a ti bihile, a tlhela a hlamba timbilu. Mhaka leyi yi tsakisile Magaza hikuva Lulu a bihile emirini. Shabangu (2008:184) u ri:

Magaza: (Hi ku kombisa ku tsakela)

Kambe u ri swi endlisa ku yini la
khwirini?

Lulu: (Hi ku kanakana)

Ko lumaluma laha endzeni. Swi endla ongeti
ndzi lo dya makuwa. Ndzi tlhela ndzi hlamba
timbilu tanihi loko ndzi vurile ni mpundzu loko
hi pfuka.

Magaza: (Hi ku nyanyuka a karhi a cina)

Yoo, yoo, muti wa bava wu pfukile! Hamba
mfaka ka Cawuke! Hamba wena Cawuke wa
Xinyori-xa-humba! Tana ndzi ku ntswontswa
nkatanga.....

Magaza a ku ri khale se a lava n'wana ku sukela loko vana va yena va fambile na mana wa vona. A tsakile swinene loko Lulu a vula leswaku wa lumalumiwa naswona u hlamba timbilu. Hi vona wanuna a phata xivongo xa ka vona ku kombeta ntsako a tlhela a cina a vula leswaku muti wa tata wa kwe wu pfukile. U hetelela hi ku ntswontswa Lulu. A n'wi vula ku nkatanga ku nga marito lawa ya tirhisiwaka hi vanhu lava rhandzanaka va rimbewu ro hambana ku nga wanuna

na wansati. Hambiloko Nokuthula a lo fika a tswala vana na Magaza swi tikomba a endlile xihoxo ku va a hlomile na Lulu hikuva Magaza a vula leswaku Lulu u saseke ngopfu. Leswi vulaka leswaku a ta n'wi rhandza. Shabangu (2008:184) u ri:

Magaza: Haa, hambiloko a ko va hava xiphiso xa vana
munhu a xi nga ta swi tiyisela hikuva na xona
Ma-Lulus xo va kona. Xi vumbekile xilo lexi. A
ndzi tivi ni leswaku ndzi nga xi hlamusela ndzi
ku xi njhani. Xi sasekile xilo lexiya.

Magaza u sungula ku hlaya papila laha a kumeke ntiyiso leswaku Lulu i n'wana wa Nokuthula kambe a nga cincanga eka leswi Magaza se a titwisa xiswona nakona Lulu se a bihile emirini leswi a swi tsandza Nokuthula ku swi endla. Shabangu (2008:186) u ri:

Papila: Cawuke, tiva leswaku Lulu a hi ndzisana tanihi
laha u tivaka ha kona. Lulu I n'wananga! U nga
tati minkondzo.....

Magaza wa hlamala ku twa leswaku Lulu i n'wana wa Nokuthula, kambe u tlhela a tikandza mapfalo hi kuvula leswaku Nokuthula a hi xaka ra yena. U vula leswaku loko Nokuthula a nga swi twisisi ku va tekiwa va ri vambirhi na yena u to famba hikuva u fambise van'wana. Shabangu (2008:186) u ri:

Magaza: Ee, ma yi vona nyoka! Mara swona a swi ndzi
hlarisi hikuva i khale ndzi swi vona hambileswi
a a ringeta ku banga manyala. Swona swi nga na

yini hi ku phela Noku a hi xaka ra mina! Se a swi
ndzi arisi helo ku teka Lulu a van sati wa Cawuke....
futhi loko Noku a nga twisisi xiyimo, u to hi nyizela.
A ndzi ri na yena u nyizise van'wana! Xi dlayele ku
dya mfaka Cawuke wa Xinyori....

Mhaka leyi tshahiweke laha henhla yi hi komba leswaku hambiloko se a tiva ntiyiso Magaza a nga tisoli ku va a rhandzana na Lulu n'wana wa nsati wa yena.

10.3 Xivoni xa vutomi:*! mhangu ku tilavela*

Nakambe eka tsalwa ra **Xivoni xa vutomi** hikuma ntlangu lowu nge *i mhangu ku tilavela*, laha hi kumaka Bayizani nuna wa Valerie. Bayizani a ri nhloko ya xikolo, siku rin'wana hi ra vuntlhanu u hundzile hi le mutini lowu a ku xavisiwa byala loko a nga si ya fika ekaya ku huma entirhweni. U hungasile kona ku kondza ku va awara ya mbirhi hi matakuxa, hiloko Ella wansati loyi a hambaneke na nuna wa yena a ti vulavurisela Bayizani. Ella na Bayizani a va tshame va rhandzana loko hinkwavo va nga si va ni mindyangu kutani namuntlha a ku pfuxiwa rirhandzu ra khale. Shabangu (2008:129) u ri:

Ella: (Hi ku hlekelela)

Ku moja, nho dlay' hi ku borheka hikuva n'wina

Ma-outie ya la ka Malamulele a mi dyisi, mi hava TC.

Ndzimana leyi tshahiweke laha henhla yi hi komba leswaku Ella a yile laha ku xavisiwaka byala ku ya tilavela vavanuna. Hi twa a byela munhu wa xinuna leswaku u twa xivundza naswona vavanuna va ka Malamulele a va dyisi. Rito "*ma-outie*" ri vula vavanuna i ririmi leri tirhisiwaka hi

titsotsi. Ella u ya emahlweni a kombisa ku twa xivundza naswona a lava wanuna. Shabangu: (2008:129) u ri:

Ella: ... Hi rini mi ri karhi mi hundzahundza kwala
mi tsandzeka no hi xeweta hi ku mi ri se hi
magrisin.

Ella u ringeta ku komba Bayizani leswaku a nga tangi na munhu. Rito “*magrisn*”ri vula mukhegula hi ririmi ra titsotsi, u byela Bayizani leswaku yena anga khegulangi. Bayizani a ringeta ku papalata ku vulavula na Ella hi ku yima a cina kambe wansati a tibyerile leswaku wa n’wi kuma namuntlha. U ya emahlweni ni ku n’wi vulavurisa. Shabangu (2008:130) u ri:

Ella: (A n’wi khoma hi voko)
Aa, u nga si famba ka Ma-Pieter *toe!* A ni ri
like na ha lava ku ku von aka Ma-Pieter? Swi
ri masiku lama se u nga na xinsatana wan i
venga, ne, Ma-Pieter?

Bayizani: (A ri karhi a cina)
U vula njhani? *Neverndzi* venga mathari yo
fana na wena.

Ella a ri ku tigangiseleni ka wanuna, hikuva leswi a ri ku swi endleni hi tiva swi endliwa hi vavanuna kumbe hi xo xilungu aredzi, loko wansati a gangisiwa u endla onge a nga swi lavi a ri karhi a swi lava kambe laha Bayizani a hundzukile wansati wa kona. Ella a ri wanuna. Shabangu (2008:130) u ri:

Ella: (A ri karhi a n'wi koka)

Loko swi ri tano *like* tana u ta tshama ni ku vona
kahle, phela i khale ni nga se ku vona Ma-Pieter
since u cata.

Bayizani a tiva wanuna loyi a rhandzanaka na Ella hi twa a vula leswaku wa n'wi vona a ri na Joe kambe Ella wa siveletela. Shabangu (2008:130) u ri:

Bayizani: (Hi ku hlekelela)

Ihii, mina ndza ku vona minkarhi yin'wana
u ri na Joe se ndzi nga...

Ella: (A n'wi phakata khwiri)

Tshika va Joe hikuva sweswi a ni ri ni na wenaka
Ma-Pieter. (A n'wi pholicha xilebvu)

Wansati wo kumiwa ebyaleni a swi talanga leswaku a va wansati wo aka na yena muti. Ella u lava ku xaveriwa byala hi Bayizani. Shabangu (2008:131) u ri:

Ella: (Hi ku hlekelela)

U vula tano Ma-Pieter? Ndzi xaveli ti-cider tinharhu
leswaku na mina ndzi ta nghena gerheni u tshika ku
n'amela hikuva wena ni ku tiva u nga ri munhu wo
pfala voko phela.

Rito “n’amela” leri nga laha ndzimaneni ri vula ku va munhu a khomile mali kambe a nga lavi ku xava swo karhi hikwalaho ko yi hlajelela. Ella a tirhisa tindlela hinkwato ku kuma Bayizani hi vona se a khomakhoma swirho swa miri. U sungurile a n’wi banyana khwiri se u khomakhoma xilebvu. Ella a tibyerile leswaku wa n’wi kuma nuna namuntlha. U lava ni ku xaveriwa byala. Shabangu (2008:133) u ri:

Ella: (Hi ku khola)

Aa, u ehleketa leswaku wo ndzi bisa hi moya

sweswo u nga ni kholeli phela mali ni na yona

kambe no twa ni navela ku xaveriwa hi wena

hi pfuxeta khale ka *ou* ya mina!

Rito “*ou*” ri vula xigangu xa xinuna. Kahlekahle Ella a nga n’wi rhandzi Bayizani u lava mali ya yena. Hi twa a vulavula na Betty muxavisi wa byala loko Bayizani a ha tirhumile. A vula leswaku loko o n’wi rhandza u ta va a tikumerile, va ta dyela. Shabangu (2008:133) u ri:

Betty: (Hi ku tsaka)

Huuu, a hi khensi Xikwembu Ella, hi rini u ri

karhi u n’wi dodela *principal* Magwaza! Lahaya

munghana, hi ta dyela loko woo....

Ella: (Hi ku hlekelela)

Hi sweswo sesB futhi loko *this big fish* no yi

katla, hi lama ya ka mina lama, swi herile sesB

ni ri hi ta va hi yi khomile *jackpot*.

Ella a tshamela ro ya eGiyani laha Bayizani a tirhaka kona hi xikongomelo xo lava ku gangisiwa nakambe. Se namuntlha a n'wi kumile kahle a nga ta xupuka. Betty u hlohlotela Ella leswaku a nga huhi hi nkarhi a ti tshuneti ku kondza a n'wi gangisa. *Jackpot* i ntlangu wo bejiwa hi mali. Laha va vula leswaku eka Bayizani va ta tikumela mali. Shabangu (2008:133) u ri:

Betty: (Hi ku tsaka)

Kakhulu kwalani Ma-El, phela leyi hi yona chansi
ya wena ya makumu, hi rini u gidela Giyani kambe
u vuyisa sweswi? Se loko wo tlanga hi yona chansi
leyi, aredzi ....

Ella :(Hi ku hlekelela)

Kasi u nga vileli sesB se la hiloko *like* hi khome *Lotto* hi
yoxe phela ku laveka leswakulikeu ni nika kamara
ni ta avela this *big fish* rifumu ra matiloni....

Ella a tirhisa vutlharhi bya yena hinkwabyo ku kuma Bayizani, hi vona se a lava ni yindlu leswaku va ya tshama kona va ri va mbirhi handle ko kavanyetiwa hi munhu. Loko Bayizani a vuya exiyindlwanini Ella wa n'wi vukarha, u n'wi vita hi mavito lawa ya tirhisiwaka hi varhandzani. Wanuna u twa ku vukarhiwa wa tsaka. Shabangu (2008:135) u ri:

Ella: (Hi ku tsaka a ri karhi a n'wi khavhara)

Se u vuyile papa?

Bayizani: (Hi ku tsaka)

Sure, ndzi vuyile.

Wanuna wa tsaka, mbuyangwana a nga tivi nchumu leswaku a ku laviwi yena kambe macheleni ya kwe. Ella u ya emahlweni ni ku tirhisa pulani u vula leswaku laha va nga tshama kona ka hisa. Kutani u kombela kamara eka Betty kambe u endla onge ku kombela Bayizani, kasi i mhaka leyi nga kungahatiwa khale. Shabangu (2008:135) u ri:

Ella: (A tinyenyerisanyana)

Ma-Pieter, wa tiva mina se ni twa ku hisa
naswona laha *sitting room* like kun a huwa.
Ene phela mina na huwa a hi dzahisani fole
masiku lawa.

Bayizani: (Hi vutitshembi)

Se a wu *suggest* ku hi endlisa ku yini?

Ella: (Hi manyunyu)

Ee, a ni ehleketa leswaku like hi kombela sesB va
nyika kamara ya vona leswaku hi ta tibulela timhaka
ta hina hi tighedhlile *like* hi nga tunguli hi munhu. (Betty
a fika) sesB ku ni mhaka a hikuva ma swi vona na n'wina
leswaku se i matakuxa manjhene?

Betty: Se ku onhake yini?

Ella: Papa va ri va lava ku bula na mina hi swin'wana swa
xihundla naswona swa xihatla. Se va ri va lombanyana
kamara ya n'wina leswaku hi ta yi tirhisa. Kumbe a ni
swi vekanga kahle papa?

Ndzimana leyi nga laha henhla yi komba leswaku Ella a nga lavi ku huha hi nkarhi. Yena na Betty va kunguhatile khale mhaka ya kamara kambe kambe a endla onge ku kombela Bayizani

naswona a ku nga vulavuli wanuna kambe a veketela timhaka hi yexe. Vatsonga va ri mbyana yo vukula nyama a yi kona, va yile ekamareni va ya tshama kona leti nga humelela kwale a hi byeriwanga kambe wanuna ni wansati endzeni ka yindlu na vusiku naswona vanhu lava nga tshama va rhandzana? Aredzi. Bayizani hi mpfhuka a ya entirhweni hi ra vuntlhanu, a nga tsemakanyanga ekaya mahele ya vhiki, u ya ekaya hi Musumbuluko hi mahlambandlopfu. Loko a pfula gede a ku ri hafu ku bile awara ya mune. U fika a kuma nsati wa yena a ha tietlelerile, wa gongondza. Shabangu (2008:138) u ri:

Rito: I mani? Hm, I mani mpundzu lowu?

Bayizani: (Hi ku nyunganyungeka)

Hi mina, pfulani! Ndzi pfuleleni!

Pfulani hi.....

Ndzimana leyi yi hi boxela leswaku swin'wana a swi nga tshamisekangi eka Bayizani hi vona a vuyelerisa marito loko a lava ku pfuleriwa. Endzhaku ka loko a nghenile endlwini, Valerie wa n'wi xeweta hi ku kombeta rirhandzu, u tlhela a vutisa nuna leswaku a ri kwihi mahele ya vhiki. Shabangu (2008:138) u ri:

Valerie: (A pfula rivanti)

Oo, hi n'wina? Nghenani papa!

Bayizani: (A nghena, a hundzela ekamareni. Nsati a fika)

mi njhani?

Valerie: (Hi ku titsongahato)

Hi pfukile. Kasi eka Malamulele ka kona ko va

Joni masiku lawa? Ku heta *weekend* himkwayo

mi ri lomo, a swilo yini ka papa?

Bayizani u hembela nsati wa yena, u n'wi byela leswaku movha a wu onhakile kutani a tsandzeka ku vuya. Shabangu (2008:139) u ri:

Bayizani: (Hi ku nyunganyungeka)

Heyi, nkata mina, u nga swi hlayi, movha a wu ndzi gilele mikhuva nkata mina. A wu voni ndzi nga lo pyi, ni thyaka ni tisudi ta mina? Futhi movha lowu ndzi fanele ku wu cinca hikuva wa ndzi poyila se i ra vumbirhi wu endlisa xileswi.

Bayizani u hlamusela nsati xitori xo ka xi nga ri xona. U vula leswaku u phyele hi mavhilwa mambirhi hi nkarhi wun'we, u ringetile ku yimisa timovha ku kombela ku pfuniwa kambe va nga yimi.

Ndzi te loko ndzi ta ndzi wu kokile, ndzo twa BM yi nga ha balansi kahle. Hi lowu movha wu sungula ku tata patu. Hi loko ndzi tsutsumela tibiriki i vi loko BM yi twa tibiriki, heyi, yi ndzi gilela mikhuva, yi ba xindziwandziwana yi huma epatwini yi ba ribiribiri ra seme-ndhe lahaya etlhelo ka patu. Kwalaho ndzi lwa na yona yi kondza yi yak u khege, hi vhala yi yima, loko ndzi chika lahaya, ndzi kuma leswaku mavhilwa ya le mahlweni ya poncile. Kwalaho ndzo na to ntsee...

Rito xindziwandziwana hi loko nchumu wo karhi wu rhendzeleka endhawini yin'we wu ba xirhendzewutani wu nga yi emahlweni kumbe endzhaku. Loko Valerie a ri karhi a hlamala leswi

nga humelela nuna wa yena a ri karhi a vutisisa hi ku n'wi twela vusiwana ku va a hluphekile. Kambe Bayizani a hlamula hi ku tsematsema marito ku kombisa ku pfumala ntiyiso wa mhaka. Shabangu (2008:140) u ri:

Valerie: (Hi ku hlamala)

Ee, a ku ri bayisikopo! Kona hi *Friday*?

Bayizani: (Hi ku nghanhamela)

Kona hi *Friday*. Kutani loko ndzi languta, ndzi kuma

leswaku a ndzi na thoci no van a thoci. Hiloko ndzi

sungula ku yimisa ku ringeta ku kuma ku pfuneta.

Vanhu u va tivaka leswaku a va yimi ni vusiku hambu

u va yimisa, vo tihundzela va famba va hambana na

swona hi ku ehleketa leswaku kumbe ndzi lava ku va

vhiya. Kwalaho ndzo namba ndzi tiboha ku etlela

xikan'we kwalahaya movheni. Ndzi te loko.....

Valerie u vutisa nuna leswaku xana hikwalaho ka yini a nga n'wi foyinelanga leswaku a ta n'wi pfuna, kambe yena u ya emahlweni a hembela nsati a ku foyini a yi timekile hikwalaho ka batiri. Valerie u twela nuna wa yena vusiwana, u tengatengisa mihloti loko a twa hi ta ku hlupheka ka yena kasi a nga swi tivi leswaku wanuna a ri ku tiphineni. Shabangu (2008:140) u ri:

Valerie: (A ri karhi a rilanyana a tengatengisa ni mihloti)

Ag shame, nuna wa mina, mi nga ha yisi emahlweni

hikuva mi ndzi twisa mbilu ku vava nkata mina hi

ndlela leyi mi nga xaniseka hi yona. Movha lowu

wu mi xanisile lero swa antswa mi wu yisa egaraji

leswaku wu nga ha hluphi futhi. Shame, u xanisekile
nkatanga. Tana, tana ndzi ku ntswontswa papa u ta
ya nghena ebavhini u hlamba ritshuri leri onge u lo
kumana ni swigevenga swi ku hudulahudula eritshurini.
(Va ntswontswana...)

Bayizani u yile entirhweni tanihi leswi a ku ri exikarhi ka vhiki naswona Ella a nga ri kona hikuva a tirhela ekulenyana kutani a tshama laha a tirhaka kona. Bayizani u byela Ella leswaku u fanele ku vuya a ta tirhela ekusuhi, va ta kota ku hamba va vonana nkarhi na nkarhi ku nga ri ku yimela ku vuya ka Ella hi mahele ya vhiki ntsena. Bayizani a twa nkarhi wa vona wo vonana wu ri wuntsongo. Shabangu (2008:142) u ri:

Bayizani: Hi ta vonana njhani hikuva wena u vuya hi
ti *Fridays* hikuva u dyondzisa ekule ni le kaya
u fanele u vuya la kusuhi ni le ka Malamulele
leswaku hi ta vonana kahle ku nga ri hi *weekend*
ntsena.

Emaheleni ya vhiki Bayizani u lela nsati a hamba a vula leswaku u endzela makwavo wa yena eka Ngove, kasi a ya eka Ella. Swakudya swo yiva swi nandziha ku tlula swo nyikiwa. Bayizani u vulavula hi nsati wa yena na Ella. Shabangu (2008:144) u ri:

Ella: Ni vula *bit* liya u nga n'wi byela yona
Valerie yi tirhile na?

Bayizani: *Why not!* Phela lahaya u ndzi famberile
Ma-Ellas,.... Ndzi lo fika le kaya mpundzu

wolowuya, ndzo swi bisa sweswiya u nga
ndzi byerisa xiswna.....(A ri karhi a hleka) o
khanisa timhunti a tlhela a vula leswaku ndzi
nga ha hlamuselu ndzi yisa emahlweni hikuva
swi n'wi twisa mbilu ku vava...

Ella u vutisa Bayizani leswaku se namuntlha u te u ya kwihi loko u lela nsati wa wena, yena u hlamusela leswi a nga byela Valerie swona. Shabangu (2008:144) u ri:

Bayizani: Ndzi n'wi xise ndzi ku ndzi vhakela lowa
ndzisana ya mina James eka Ngove.

Wanuna se u nghene hi nhloko. Mbuyangwana a nga swi tivi leswaku a hi rirhandzu ra ntiyiso. U sungula no vulavula a ri yexe loko Ella a ri karhi a lulamisa swo khomisa nyoka. Bayizani se u hlangana nhloko loko a languta Ella. Shabangu (2008:145) u ri:

Bayizani: (A sayiza Ella. A khohlolanyana a tlhela a tiolola mavoko)
yhaa, loko va ku ku rhandziwa va vula leswi, munhu xa dyela.
Mi ri ku yin'wana *paradise* yo tlula leyi? Tshikani munhu xi
kokeka rinoko hikuva nkarhi na nkarhi munhu xi tlula na khisi.
Phela TC ya tani *is a rare commodity in many household*. Yi
kala swinene lomu makaya. (Akombisa hi ku pimanisa hi
mavoko mambirhi) Aa, u wu vonile nenge wa kona. Khoma
kwala!(A ri karhi a tlakuka exitulwini) xisuti xa kona,helele,
ntshwamakhura yi helerile! Xi vumbekilexilo lexi, ni leswo

xi na vana va ntlhanu a wu ngezi u swi tivile hikuva ongeti
i thugamama. (A tikhoma masenge a ri karhi a hlakahla
nhloko) yhaa, namuntlha!A hlakahla nhloko. A languta wachi)

Ella a swi kota ku endla leswaku wanuna a nga ha twisisi nchumu hi nsati wa yena. Hi twa a n'wi hembela a vula leswaku u rhandza Bayizani ngopfu. A vula marito lawa a ri karhi a n'wi khomakhoma. Shabangu (2008:146) u ri:

Ella: (A ri karhi a n'wi khomakhoma malebvu)

A kuna na problem. Mhaka ya kona hileswaku
rirhandzu leri ni nga na rona eka wena rani tika
o nge ni rhwale ntshava ya Man'ombe hinkwayo.
A ni tivi leswaku Xikwembu a xi endlela yini leswaku
hi hlangana loko se swilo swi onhakile hi ndlela leyi!...
(A n'wi khomakhoma khwiri) ni vula ku se u tekile, Se
u ta ni teka njhani ni va nsati wa wena?

Bayizani: (A n'wi ntswontswa)

U nga vileli nkatanga, na mina ndzi ku rhandza
ku tlula rirhandzu. Hileswaku leswi ndzi ku
rhandzisaka xiswona, a ndzi se tshama ndzi
rhandza wansati hi ndlela yo fana na yona.

N'wangulano lowu nga laha henhla wu kombisa Bayizani a wele hi nhloko eka Ella. U vula leswaku u rhandza Ella ku tlula rito rhandza kambe ekaya u siyile nsati. U ya emahlweni a vula leswaku leswi a n'wi rhandzisaka xiswona a nga si tshama a rhandza wansati ku fana na swona. Ella u sungula ku koxa nhundzu. Xikongomelonkulu a ku nga ri rirhandzu kambe a ku ri ku kuma

mali eka bayizani. Ella u vutisa leswaku u ta n'wi endlela yini ku kombisa rirhandzu. Shabangu (2008:147) u ri:

Ella: (A n'wi swoswa marhama hi swandla swimbirhi)

Mara se u ta ndzi endlela yini ku komba leswaku
ma ndzi rhandza papa?

Bayizani: (Hi manyunyu)

Xin'wana na xin'wana lexi u xi *dingaka*. *Just
mention it, I will do it for you!*

Ella u fikelela xikongomelo xa kwe, u byeriwa leswaku a vula xin'wana na xin'wana lexi a xi lavaka u ta endleriwa xona. U sungula ku hlaya leswi a lavaka ku endleriwa swona. Shabangu (2008:147) u ri:

Ella :(A ri karhi a n'wi ntswontswa)

Dankie, nkata mina. U ta ni hoxela bavhu
ni gizara?

Bayizani: A hi nchumu sweswo!

Ella: *Bedroom suite* yintshwa ke?

Bayizani: A hi nchumu sweswo!

Ella a ha ya emahlweni ni ku koxa swin'wana hiloko va kavanyetiwa hi ku nghena ka Valerie nsati wa Bayizani. U va kuma va ha ntswontswana. Shabangu (2008:148) u ri:

Valerie: (Hi ku hlundzuka)

A,a,a,a, Bayizani, papa Rhulani! Kasi hi leswi

U ndzi endlaka swona leswi? E, e, e, e, e, masiku

hinkwawo u ndzi endla xikukwana-etelela-vurhongo!
(A ri karhi a pfala rivanti i vi a tikhoma masenge)
Namuntlha, ndzi ku kumile! Xuu, munhu wa milenge
mimbirhi u nga n'wi chava! Huu, hi laha movha wu
poncaka kona masiku hinkwawo la? Huu, papa Rhuli
hi kona ka James la u nge te u vhaka kona la? (A
dumela Bayizani a n'wi khoma hi tiwacheni)

Valerie a hlundzukile swinene, u holovela nuna, u n'wi tsundzuka ni hi mavabyi lawa ya nga kona masiku lawa. U n'wi byela leswaku a nga nyumi ku rhandzana na swivuya. Shabangu (2008:148) u ri:

Valerie: (Hi ku kariha)

...hakunene u Bayizani, ni xivungwana lexi nga
kona xi hetaka vanhu a wu xi chavi! (A hefemuteka
a tikhoma masenge) swi lo yini Kunene? U tipoyila
njhani! A wu nyumi ku famba u rhandzana ni madla-
kuta ya swivuya swo...

Rito "madlakuta" swi vula vavasati vo rhandzana na vavanuna vo tala. Kasi "xivuya" swi vula wansati loyi a nga tsandza hi vukati kutani a vuya ekaya. Loko Ella a twa ku vuriwa xivuya a hlundzuka swinene. A vula leswaku Bayizani i mbyana. Shabangu (2008:149) u ri:

Ella: (A vula hi ku suka a yima a kwatile swinene)

Heyi, sesi, se u yi kandziya ncila! Loko u ngenisa
na mina manjheni se a swi nge lunghi! Loko u
tsandzeka ku boha mbyana ya wena lexi, u nga

ti u ta ni hlanyela la kaya ka....

Rito “mbyana” ri vula xifuwo xa milenge ya mune, hakanyingi xifuwo lexi xa yiva. Kasi laha Ella u kombisa leswaku Bayizani a ngo va nchumu eka yena. Bayizani wa hlundzuka loko a vuriwa mbyana, hi twa a vutisa Ella hi ku hlundzuka ku ri u vula yena mbyana xana. Shabangu (2008:149) u ri:

Bayizani: (Hi ku hlundzuka)

Aaa, Ella, u vula mina mbyana? U vula mina.....

Ella: (Hi rinyadzo)

Wa nga miyela na wena ndzi disciplina xiyutha
lexi xa wena lexi! (A susumeta Valerie a ya ku
pfindzi!)

Rito “xiyutha” leri nga laha henhla ri vula munhu wok a a nga pfuni nchumu. Marito lawa ya vuriweke hi Ella la henhla ya komba swinene leswaku a nga n’wi rhandzi Bayizani, hi vona a n’wi miyeta onge wo miyeta xihlangi. A swi tikomba leswaku a hi nuna wa yena. A n’wi nyadza. Ku sungula nyimpi ya Valerie nsati wa Bayizani na Ella xigangu xa yena. Va banana va ri karhi va holova ku va ni huwa swinene. Bayizani a ringeta ku va lamula kambe wa tsandzeka. Ella u vavisa mbilu ya Valerie hi ku hamba a ku Bayizani u te a nga ha n’wi lavi. Shabangu (2008:149) u ri:

Ella: .... Futhi Ma-Pieter u ri a nga ha ku

lavi xiphukuphuku ndzi wena!

Nyimpi ya vavasati lava mbirhi a yi tikile, a ku bananiwa va tlhela va handzulelana ni swiambalo, Ella u kota ku teka vanuna va vanhu kambe ku lwa swa tsandza. Valerie u wiserile Ella ehansi, a n’wi himetela nhloko, Bayizani a ringeta ku lamula a hluleka. A ku ri ni pongo, vanhu lava

vanharhu a va vulavula xikan'we, a ku ri hava loyi a yingisela leswi vuriwaka hi un'wana. Shabangu (2008:149) u ri:

Valerie: (A pfuka hi ku hatlisa a phutuma Ella. Yi fika yi dodombisana. Bayizani a ringeta ku lamula kambe to, swi tsandza. Hi vunharhu bya vona va vulavula xikan'we ku ku mpoti,) he wena Ella wa kona, u sukumeta mina? Ndzi ta ku komba maxaka namuntlha! Namuntlha u fike ka *ten* i khale u va tekela. (yi handzulelana swiambalo Valerie a phija Ella a wela ehansi. A n'wi tlamarha. A n'wi fumbutela nhloko leyi hi swivuri Ella a karhi cema)...

Rito "ku tlamara" leri tshahiweke laha henhla ri vula ku gada kumbe ku khandziya nchumu wo karhi kasi laha a ku gadiwa Ella hi Valerie. Loko Ella a ri karhi a biwa u rila a ri karhi a vulavulela, u sungula ku tisola leswi a tekeke nuna wa Valerie. Shabangu (2008:150) u ri:

Ella: (U rila a ri karhi a vulavula...)

Yoo, Pieter ni lamuleli dya ni dlaya! Yoo, ni lamuleli Pieter! Ni lamuleli dya ni dlaya! Yoo, yoo, mhanee, ni file minoo! A ni ku ni endla yini minoo!...

Eka ndzimana leyi tshahiweke la henhla hi kuma mbuyelelo wa marito ku nga "yoo na ndzi lamuleli" ku nga leswi Ella a ririsa xiswona loko a ri karhi a himeteriwa hi n'wini wa nuna. Rito

yoo, i riencisi leri tirhisiwaka loko munhu a rila hi ku twa ku vava kumbe ku hlamala hikuva a chuhile, kasi ni lamuleli hi loko munhu a kombela ku ponisiwa ekhombyeni. Valerie u mangalerile nuna eka majisitarata, mhaka yi tengiwile laha Bayizani a nga lerisiwa ku huma endlwini a nga khomanga nchumu ni ku sapota vana. U ya eka ku ya n'wi hlamusela leswi humeleleke ekhoto ni ku ya kombela ko tshama. Shabangu (2008:151) u ri:

Bayizani: (Hi tingana)

Nandzu wu ndzi dyile Ella, majisitarata u vula
leswaku a swi ndzi fanelanga ku va tatana wa
muti hikwalaho u teke swilo hinkwaswo a nyika
Valerie. La ku nga ni yindlu ni swibye swa yona
hinkwaswo, vana, movha ni....

Ella a nga n'wi tweli vusiwana Bayizani, a hamba a n'wi vula Ma-Pieter, a ku papa leswi a ha ri na mali na movha, kambe namuntlha a nga ha vitaniwi hi ndlela yo komba rirhandzu. Hi twa a n'wi vutisa leswaku leswi a nga tekeriwa yindlu u ta ya tshama kwihi. A bazela hi ku n'wi vita hi xivongo leswi a nga swi endli loko swilo swa ha famba kahle. Shabangu (2008:152) u ri:

Ella: (Hi ku kariha)

Xuu, na mani? U tshama na mani? A wu ni hetu
kahle na tshemba. Mina yaloyi ni tshama ni
munhu loyi a tirhelaka nsati un'wana? U fanele
hu hakelela movha, hala tlhelo u humesa sapota!
E-e, sweswo a ndzi nge swi koti! Wo hundzela ema-
hlweni hikuva vavasati va lo vuya kwale Giyani u
humaka kona!

Bayizani u xavelela Ella leswaku a n'wi pfumelela va tshama swin'we, kambe Ella wa ala hikuva na rirhandzu a ri nga ri kona, loko a n'wi rhandza a ta n'wi twela vusiwana. Shabangu (2008:153) u ri:

Bayizani: (Hi ku xavelela)

A wu ndzi tweli vusiwana Ella? Xana u ta tsaka
loko tiko hinkwaro ri ndzi hlekula hi vuphukuphuku
bya mina?

Ella: (A ri karhi a hlakahla nhloko)

Sweswo a swi ni tirheli. Futhi a va se ku hleka
ka ha ri mpundzu hikuva hakunene u xiphukuphuku.
wena u tshama u n'wi vona kwihi wanuna la dyaka
a fihlula a sukela muti wakwe a famba a luvela....

(A ri karhi a hleka)

se yindlu va nga teka va nyika nsati mi ta ya tshama
kwihi Mr Magwaza?

Bayizani u ringeta ku xavelela, a kombela ku tshama eka Ella kambe wa aleriwa. U sungula ku rila hikuva a ri hava ndhawu yo tumbeta nhloko, kambe eka Ella a swi nga vuli nchumu. Shabangu (2008:153) u ri:

Bayizani: (A ri karhi a rila)

Ee, Ella, hi mpela hi wena u ndzi endlaka
leswi? Wena loyi ndzi nga lo ku....

Rito hi "mpela" leri nga endzimaneni laha henhla ri vula leswaku hakunene, hi leswaku Bayizani a nga tshembi leswi a endliwa swona hi Ella hikuva a tiva leswaku va rhandzana leswo a ku

laviwa leswi a ri na swona a nga swi tivi. Loko a nga si heta ku vulavula Ella wa n'wi kavanyeta a ri karhi a hleka ku vona mihloti ya wanuna loyi a nga sukela muti hikwalaho ka vuphukuphuku. Shabangu (2008:153) u ri:

Ella: (Hi ku hlekelela)

Se u rilela yini onge wo va xihlangi? Wa hlamarisa u famba u hlota tinyarhi u tlhela u chava ku tiyimela. Wa nga tshika ku tinyenyera u huma mano ka ha horile. *Otherwise* va ta ku humesa hi nkanu ya marahani.

Bayizani a twa ku vava ka ku va a hlongoriwile hi Ella, u sungula ku lava swilo leswi a nga n'wi xavela loko va ha rhandzana. Hambiswiritano Ella a swi n'wi chavisanga hikuva a swi tlhariherile a xava hi mavito ya yena. Shabangu (2008:155) u ri:

Bayizani: (A ri karhi a titshuva nhloko)

A ndzi ri ku na TV liya ya 12cm leyi ndzi nga nga ha ku yi xavaka *last month* na *two piece* liya ya *maroon* ni *bedroom suite* na.....

Ella: (Hi ku hlundzuka)

Heyi, heyi, heyi, u nga ndzi hlanyeli wena, swi Xaviwe mavito ya mani swilo sweswo? Huu, swi xaviwe hi mavito ya mani loko kona u rhume hi mani? Heyi, u nga lavi ku ndzi phirwa, huma kunene u famba! (Usukumeta Bayizani, Bayizani wa karhi .....

Rito “phirwa” leri nga laha ndzimaneni ehenhla ri vula loko munhu a siringa hi swin’wana. Loko Bayizani a hlongoriwile eka Ella u huma a kongoma eka Ngove, eka ndzisana ya yena James, laha a nga tshama a hembela nsati a ku u ya kona loko swa ha famba kahle swa yena na Ella. U fika a kuma nuna na nsati va titshamerile, u tivika ndlala, Amanda nsati wa James wa ala ku n’wi nyika swakudya. U byela nuna leswaku loko Bayizani o tshama na vona, yena swi nga antswa a tlhelela eka rikwavo. A tiva vuphukuphuku lebyi endliweke hi buti wa nuna wa yena. Shabangu (2008:156):

Amanda: (Hi ku khalakhasa)

Loko ku ri ku u ndzi tekele leswi James, mhe ndzi nge nge swi koti ku tundzela nuna wa van’wana. Loko swi te tano swa antswa mina ndzi timukela ekaya ndzi ya va xivuya once. Ee, ndzi nge swi koti mina! Munhu wo tshamela ku tivika ndlala onge i ntswedyaana! Hayi, man’ vanhu va famba va faya miti mindyangu ya vona va ku N’wa-Matlharini swi koti. I mhangu ku tilavela leswi! Futhi a swi ndzi suki mina! (A ku tlaku, a huma)

Rito “tundzela” leri nga laha ka ndzimana ri vula ku phamela kumbe ku lavela swakudya. James a fanele ku langa un’we exikarhi ka nsati na makwavo wa yena. U boheke ku hlawula ku tshama na nsati, a tshika buti wa yena hikuva a n’wi tsundzuxa eka leswi a swi endla swo rhandzana na Ella leswaku swi ta n’wi fayela muti kambe yena a ha tiphina a nga yingiseli. Shabangu (2008:157) u ri:

James: (Hi ku hela matimba)

Heyi, na n'wina buti mi ta hi fayela mindyangu hi ku ka mi nga twi loko munhu a mi tsundzuxa. Hi rini ndzi ri karhi ndzi mi byela leswaku futa leri mi ri endlaka buti ri ta mi fayela ndyangu? Se hi yo yini yaleyi mi ngo hi cinisa hangayivona n'wana bava. Leyi hakunene i mhangu ku ti lavela.

Rito ku cinisa "hangayivona" leri nga laha henhla ri vula ku xaniseka. Bayizani u huma a famba ni ndlala ya yena. Bayizani a ri eku xanisekeni a pfa a ehleketa ku tisunga. Kambe mbilu yin'wana yi ku swa antswa a tlhelela eka nsati wa yena a ya tisola. Vutomi a byi n'wi tikela a nga tolovelanga ku hlupheka, a sungula ku rila nakambe. Shabangu (2008:158) u ri:

Bayizani: ...(A rila)

Ndzi karhele ku va xihlekiso xa tiko leri hinkwaro ra Giyani hikuva hinkwako lomu ndzi hundzaka kona vanhu va khwenutana hi mina. Exikolweni a ndza ha ri nhloko ya xikolo ya nchumu, ndzo va phepha! Mathicara ni vana a va ndzi voni no ndzi vona....(A rila hi xihluku) mundzuku leri xaka ndzi ya ekaya ku ya tisola eka mhana Rhulani. Yoo, nsati wa mina, Valerie! Valerie!

Eka ndzimana leyi tshahiweke la henhla hi kuma ntila lowu nge "ndzo va phepha ra ku phepha" leswi vulaka leswaku a ti twa a vevukile eka xiyimo lexi a ri eka xona eku sunguleni. Bayizani u yile eka Valerie ku ya kombela ku rivaleriwa. U kumile mana wa vana vakwe a titshamerile ni

vana hi sinto ni madyambu. U fika a yima enyangweni, tani hileswi nawu a wu n'wi hlongorile, a sungula ku vulavula. Shabangu (2008:159) u ri:

Bayizani: (A yimile enyangweni hi ku titsongahata)

Valerie nkatanga, ndzi tile emahlweni ka wena
ku ta kombela ku rivaleriwa! Ndzi tweli vusiwana
mhana swihlangi swa mina!.....

Valerie, nkatanga, eka hinkwaswo leswo biha ndzi
ku endleleke ndzi kombela ku rivaleriwa! Ndza swi
twisisa ndzi ku dyohele ngopfu vuton'wini bya wena
kambe ndzo kombela hi ku titsongahata lokukulu
leswaku u ndzi rivalela nkatanga! Ndzi tweli vusiwana
nkatanga!

Wanuna wa tisola eka nsati wa yena lewi a nga n'wi endlela swona swo ya rhandzana na Ella. Kambe Valerie a xanisiwile hi vugangu bya nuna wa yena ni vunwa lebyi a hamba a byeriwa byona kutani mbilu ya ntwela vusiwana a nga ha ri na yona. Wa tsandzeka ku tlhela a amukela Bayizani leswaku va tshama swin'we tani hi le ku sunguleni. Shabangu (2008:159) u ri:

Valerie: Bayizani, a ndzi nge swi koti hikuva loko ndzi

rivalela wena, ndzi ta va ndzi hoxela un'wana
munhu. A ndzi swi lavi ku hoxela munhu un'wana
evuton'wini bya mina....

Hakanyingi loko munhu a rila u twa ku vava emoyeni kumbe enyameni. Bayizani se ku rila a swi tolovela hikuva vutomi a byi nga ha n'wi nandziheli. Loko a ri karhi a kombela ku rivaleriwa wa

rila kutani na Valerie a rila, ndzi pfumela leswaku hinkwavo a va tsundzuka leswi a va hanyisa xiswona loko ku nga si nghenelela Ella. Shabangu (2008:160) u ri:

Valerie: (A rila)

No, Mr Magwaza, a swi nge endleki sweswo! U
ndzi tiva kahle na wena Mr Magwaza leswaku
mina evuton'wini bya mina, a ndzi swi lavi ku ho-
xela hambu ri ri risokoti, *I'm sorry*, Mr Magwaza
a swi nge endleki!

Bayizani na Valerie va rila, kambe un'wana na un'wana u rilela swa yena. Bayizani u lava ku rivaleriwa kasi Valerie u tsundzuka leswi nuna wa yena a nga swi endla. Hambiloko Bayizani a ri karhi a rila a kombela ku rivaleriwa, Valerie wa tsandzeka ku n'wi rivalela. Shabangu (2008:160) u ri:

Valerie: (A rila ari karhi a tisula mihloti)

A swi koteki, Bayizani! Ina, u papa wa vana va mina
hambe a wa ha ri nuna wa mina! Mati ya halakile, ya
halakile!

Ndzimana leyi nga laha henhla yi hi komba leswaku Valerie a nga ha hundzuka eka xiboho lexi a xi tekeke xo hambana na nuna wa yena hikuva a n'wi xanisile hi ku ya gangana na Ella. Hi vona a n'wi byela leswaku u tata wa vana va mina kambe a ha ha ri nuna wa mina. Leswi swi hi komba leswaku a xanisiwile kutani a teka xiboho xo herisa vukati.

10.4 Ndzi khensa khoto: *Wansati i wansati*

Eka tsalwa ra **Ndzi khensa khoto** hi kuma ntlangu lowu nge *Wansati i wansati*. Laha hi kumaka Bomber nuna wa Rhulani loyi siku rin'wana exikarhi ka vusiku a holovisa nsati. Ematshan'wini yova va etelele hikuva a ku ri nkarhi wo etlela. Bomber u le ku himeteleni ka nsati wa yena. Hlungwana na van'wana (2003:67) u ri:

Bomber: (A ri ku beni)

I khale u ndzi delela nsati ndzi wena, namuntlha
ndzi ku kume xisulu.

Rhulani: (A ri ku rileni)

U nga ndzi xa-ni-nisi-si Kunene. Ndzi dlaye loko u
ri na matimba.

Eka ndzimana leyi tshahiweke la henhla hi vona leswi Rhulani a ririsa xiswona, a ri karhi a vulavulela kambe marito ya kona a ya tsema tsema ku komba ku hlundzuka kumbe ku tala mbilu. Nakambe hi twa Bomber a ku ndzi ku kume "xisulu" leswi vulaka leswaku ndzi ku kume kahle. Swi tikomba a nga n'wi bi ro sungula hikuva Rhulani u vula leswaku a nga n'wi xanisi kambe kambe a nga n'wi dlaye kunene. Hambiloko Rhulani a ri karhi a rila, Bomber a nga n'wi tshiki u ya emahlweni a n'wi bukutela a n'wi wisela ehansi, a hetelela hi ku n'wi komba hi xibalesa. Hlungwana na van'wana (2003:67) va ri:

Bomber: (A n'wi tlimbele ehansi)

Ndzi ri u vula mani? Ndzi hlamuli ndzi nga si ku
pulukanya byongo sweswi. (A n'wi kombetele hi
xibamu.) wa dya lexi?

Rito “pulukanya” ri vula ku tsema xilo hi le xikarhi, Bomber u tshembisa Rhulani ku n’wi pfula nhloko kumbe ku ntlhntlha nhloko. Wansati a ri ku xanisiweni, u xanisiwa emirini hi ku biwa a tlhela a xanisiwa miehleketo hi ku chaviseriwa a kombeteriwa hi xibalesa. Rhulani a xanisiwe ngopfu a nga ha chavi ni ku fa. U vula leswaku nkarhi wun’wana a biwa hi sambhoko, a pfa a rhukaniwa. Hlungwana na van’wana (2003:68) va ri:

Rhulani: (A n’wi languta)

Loko xi dyiwa ndza dya. Kambe loko xi nga ri tano
endla lexi u lavaka ku xi endla. Ku fa a ndza ha chavi.
I khale u ri karhi u ndzi handzulela hi ntshilana ni hi
marito ya wena layo xeka mbilu.

Bomber a swi n’wi tsakisa lesi a endla nsati wa yena swona. Hi twa a vula leswaku ka ha ri nkarhi a ndzi si ku ba, loko nkarhi wu karhi wu famba ndzi ta va ndzi ku vavisile. Rhulani a swi tiva leswaku nuna wa yena wa chava ku lwa ni vavanuna kuloni kambe a lo tiyela ku bukutela yena ntsena hikuva i wansati. Hlungwana na van’wana (2003:68) va ri:

Bomber: A ndzi si ku endla nchumu hikuva ka ha ri

mpundzu. Loko dyambu ri ya jika, ndzi ta va....

Rhulani: U tiyisile, kambe loko u hlangane ni vavanuna

u khotsa ncila bya mbyana yo twa ndlala. U lo
tiyela mina ntsena.

Rhulani u kunguhatile embilwini ya yena leswaku u ta endla swin’wana, loko Bombera ri karhi a n’wi xanisa emirini, u n’wi byela leswaku leswi a hanyisaka xiswona u ta kumahakelo ya swona.

Kambe Bomber a nga swi tekelanga enhlokweni ku tsundzuxiwa hi Rhulani, wa n'wi hleka. Hlungwana na van'wana (2003:68) va ri:

Rhulani: U nga vileli, hakelo ya vutomi bya wena u ta yi kuma.

A ndzi tshembi leswaku vusiku bya namuntlha byi nga xa u nga yi kumanga.

Bomber: (A hleka)

I hakelo muni leyi u vulavulaka hi yona. U lava ku ndzi dlaya? ndzi dlaye loko u swi lava. Kumbe hi kona u nga sala u kuma ku rhula embilwini.

Va ya emahlweni va holova vusiku byebyo. Bomber u byela nsati leswaku loko a vona a hluphiwa a tlheleli eka vona. Rhulani wa ala u vula leswaku muti u lo aka hi matimba ya yena. Loko va ha phikizana tano hi marito Bomber u ba nsati hi xihahati, kutani a ya emahlweni ni ku rila. Hlungwana na van'wana (2003:69) va ri:

Bomber: U vula mina sweswo? (A n'wi teka hi mpama)

Rhulani: (A ya emahlweni ni ku rila) ndzi dlaye mani!

Ndzi dlaye. Ndza swi vona leswaku a wa ha ndzi rhandzi. Hikwalaho ka yini ka yini u nga ndzi hlongoli kunene.

Bomber a nga ha n'wi rhandzi nsati wa yena, loko a ri karhi a rila a vula leswaku ndzi hlongoli, Bomber a nga n'wi xaveleli u ya emahlweni a n'wi vavisa mbilu a vula marito ya ku n'wi vavisa mbilu. Hlungwana na van'wana (2003:69) va ri:

Bomber: Nkarhi wa wena wo famba wu tiva hi wena
n'wini. Ku famba ka wena a swi khumbi munhu.

Rhulani a ri ku xanisiweni hi nuna wa yena. U navela ni ku fa hikwalaho ko twa ku vava, hambiloko a vulavula hi rifu, Bomber a nga na mhaka na swona u tlhela a chela munyu ka xilondza hi kuvula leswaku u nga yimeli Xikwembu kambe tidlaye. Hlungwana na van'wana (2003:69) va ri:

Rhulani: Xikwembu loko a xo ndzi twela xi ndzi vutla
vutla ndzi hambana na swona, kumbe a ndzi
wisa.

Bomber: Wa ha yimela Xikwembu. Tidlaye loko u
lava ku tidlaya. (Rhulani a etlela hi mbikwana)

Rito "mbikwana" ri vula ku va munhu a ri ku rileni, a mpfikula kunene. Bomber u vulavula hi nsati wa yena eka munghana wa yena Vukosi a n'wi byela leswaku nsati wa yena wa n'wi hlupha ku ve hi yena a hluphaka Rhulani. Hlungwana na van'wana (2003:70) va ri:

Bomber: Vukosi munghana, nsati luya wa le kaya
kaya wa ndzi hlupha.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu komba swinene leswaku Bomber a nga ha n'wi rhandzi Rhulani, hi twa a n'wi vula nsati wa le kaya ematshan'wini yo vula ku nsati wa mina. Bomber u ya emahlweni a vula leswaku yena a nga xaveleli wansati, vanhu lava rhandzanaka va fanele ku xavelelana. Loko un'wana a endlile xihoxo va fanele ku tshama ehansi tanihi nuna na nsati va

kombisana kutani loyi a nga na xihoxo a kombela ku rivaleriwa, vutomi byi ya emahlweni handle ko tirhisa matimba. Hlungwana na van'wana (2003:70) va ri:

Bomber: Mina a ndzi yena wo xavelela wansati.

Vukosi: Loko vanhu vambirhi va tekanile, va fanele ku tiyiselana. Loko un'wana wa vona a endla swihoxo u fanele ku kombela ku rivaleriwa. Leswi swi endla leswaku rirhandzu ra vona ri tiya.

Vukosi u ya emahlweni ni ku kombisa munghana wa yena Bomber mahanyelo lamanene endyangwini. U n'wi byela leswaku ku vulavurisana hi swona swi akaka muti wu tiya ku van i ku rhula. Hlungwana na van'wana (2003:71) va ri:

Vukosi: I ntiyiso, vavasati loko a va lava ku hi dlaya i ngi va hi dlele khale. Se hiloko munghana u ri ni mhaka hi nsati, vulavula na yena kahle. U ta vona mi twanana.

Bomber na nsati se a vo tshama swin'we ntsena kambe rirhandzu swi tikomba a ri nga ha ri kona. Hi twa hi mavulavulelo ya Bomber loko a ri karhi a vulavula na Vukosi, u vula nsati wa yena xilo. Loko u kala u vula munhu ku i xilo, hiloko a ku nyenyetsa ngopfu. Hlungwana na van'wana (2003:71) va ri:

Bomber: Xilo lexiya a xi twisisi.

Rhulani u ringetile ku tiyisela ku xanisiwa kambe se u karhele, u pfukile ni mixo a kongoma eka rikwavo ku ya va hlamusela hi ta ku hlupheka ka yena. U vulavula na tata wa yena Nghotsa, a nga kumanga ku pfuneka hikuva tata wa yena u n'wi byela leswaku a tiyisela. Hlungwana na van'wana (2003:72) va ri:

Nghotsa: N'wananga, mhaka yak u hlupheka ka wena
ndza yi twa ndzi tlhela ndzi ku twisisa, kambe
n'wananga tiva leswaku vukati va kandza hi
mbilu.

Wansati a xanisiwa hi nuna, hi twa loko a vulavula na tata wa yena a hlamusela ndlela leyi a xanisiwaka ha yona ku nga ku fumbuteriwa. Rito" fumbuteriwa" ri vula ku biwa hi nchumu wun'wana na wun'wana hi ku tirhisa matimba swinene, ku nga va ku biwa hi swibakele, nhonga, na swin'wana. Hlungwana na van'wana (2003:72) va ri:

Rhulani: (Mihloti yi khuluka emarhameni)
Ndzi tiyserile swi ringene. Leswi swo
lava nhloko ya mina.
Nghotsa: Vukati hi sweswo.

Rhulani wa hlamusela leswaku wa biwa kambe Nghotsa u ya emahlweni a ku a tiyisela. U vula leswaku ku biwa a swi dlayi kambe hi swona swi tiyisaka muti. Hlungwana na van'wana (2003:72) va ri:

Rhulani: Leswi voniwaka hi mina swa yila.

Nghotsa: Tiyisela n'wananga hikuva ku biwa
a swi dlayi munhu. Sweswo hi swona
ku aka muti leswaku wu tiya.

Rhulani a tekile xiboho xo herisa vukati bya yena hikwalaho ko xanisiwa emirini hi nuna. A karhele ku hluphiwa kambe tata wa yena a twa swi poyila ku va n'wana wa yena a vuya evukatini. Wa hlundzuka loko Rhulani a vula leswaku a nga ha rhandzi nuna wa yena. Hlungwana na van'wana (2003:72) va ri:

Rhulani: Tatana, wanuna luya a ndza ha n'wi rhandzi
mina. Ndzi karhele.

Nghotsa: (A karihile)

U ri yini? A wa n'wi rhandzi? U lo kuma
un'wana xana?

Nghotsa a dyile xuma xa vanhu kutani loko Rhulani a vula leswaku u karhele a nga ha n'wi lavi nuna wa yena, Nghotsa a nga yimi na swona, a nga languti ku hlupheka ka n'wana kambe u vula leswaku yena mali yo tlherisela Bomber a nga na yona. Hlungwana na van'wana (2003:72) va ri:

Nghotsa: (A ha karihile)

Wena wa tlhelela. Ndzi ta xi kuma kwihi
xuma hikuva ndzi dyile.

Rhulani u ringeta ku xavelela tata wa yena leswaku a nga ha tlheleli evkatini kambe Nghotsa u bava a khalakhasa. U n'wi tshembisa ku n'wi ba hi sambhoko. Hlungwana na van'wana (2003:73) va ri:

Rhulani: Evukatini a ndza ha tlheleli. Leswi
ndzi swi voneke ndzi korwile.

Nghotsa: (A ha karihile)

Ndzi ta ku nyika ntshilana sweswi, wa ndzi
twa xana? Tlhelela mbyana ndzi wena!

Rhulani wa rila hi ku twa mbilu ku vava. Wa xanisiwa evukatini loko a tsutsumela ekaya ku ya rhurisa mbilu na kona u hlangana na ku xanisiwa hi tata wa yena. Ematshan'wini yo n'wi horisa mbilu, tata wa yena u chela munyu ehenhla ka mbanga leyi pfulekeke a n'wi ba. Hlungwana na van'wana (2003:74) va ri:

Rhulani: (A rila) ndzi dlayeni tatana, a ndza ha
tlheleli.

Nghotsa: (A teka ntshilana a n'wi vambula.)

Famba, wa ha tshamele yini? Ndzi ta n'wi
komba yini Bomber xuma ndzi dyile?.....

(A rila a lo tshama)... u chava vukati u ri
wa hlupheka tlhelela ndzi nga si ku tekela
xihloka. (An'wi ba kambe a kala a ku tutununu!)

Rhulani u xanisiwle hi nuna a kala a tela hi miehleketo yo biha. Loko a ri karhi a tlhelela evukatini hi nkanu leswi a nga ha swi lavi u hundza hi le hofisini ya Killer na Ricondzo ku ya va nyika ntirho. U va byela leswaku va fanele va dlaya nuna wa yena u ta va hakela. Hlungwana na van'wana (2003:74) va ri:

Rhulani: A ndzi lava leswaku mi ndzi fambisela
nuna wa mina wa ndzi karhata.

Killer: (A hleka)

Mi lava ku sala mi ri noni xana?

Rito “noni” ri vula wansati loyi a loveleke hi nuna wa yena. Wansati a karhele ku xanisiwa kutani a vona swi antswa loko a nga ha ri na nuna. A nga lavi swi kala swi heta nkarhi, a lava a dlayiwa vusiku bya kona. Hlungwana na van’wana (2003:74) va ri:

Rhulani: (A va languta)

A ndzi nga lavi leswaku ku xa ka
rona mundzuku a ku vona.

Vutomi bya Bomber byi xavisiwile hi magidi khume wa tirhandi, Hlungwana na van’wana (2003:75) va ri:

Ricondzo: A hi tirhi hi swa madipositi hina, loko hi heta
ku tirha yi dya ehansi R10 000 ntsena.

Kungu ro dlaya Bomber loko a vuya eku hungaseni a ri tirhanga hikuva siku ra kona a hatle a vuya ekaya ra ha vona dyambu. Ematshan’wini yova ku dlayiwile Bomber va dlayile hahlwa ra yena, kutani loko va ya ku holeni eka Rhulani hiloko va kuma Bomber a ri kona. Rhulani u ya eka vona ku ya vutisa leswaku kasi mi endlise ku yini, Bomber wa tshunela ku ya vona leswaku i va mani va vulavulaka na nsati wa yena. U fika a ba Killer hi xibakele, kutani a tlherisela hi xibalesa a lova. Hlungwana na van’wana (2003:77) va ri:

Ricondzo: Yaa, se u delerile. (A n'wi korola hi
xinkadyana Bomber a lo lee, exidziveni
xa ngati) ndzi ku byerile. U delela ngopfu.

Rhulani a swi lava hakunene leswaku nuna wa yena a dlayiwa, loko a duvuriwile a wele ehansi u byela vadlayi leswaku va tiyisisa ku u loville hakunene a nga lavi xihoxo, a lava ku sala a hanya vutomi byo pfumala ku xanisiwa. Hlungwana na van'wana (2003:78) va ri:

Rhulani: (A hlevetela) hetisa leswaku xi nga ha pfuki.

Wansati a tikalakarisa, a endlela leswaku vanhu va nga lemuki ku ri u tiva xa nchumu hi ku dlayiwa ka nuna wa yena. Hlungwana na van'wana (2003:78) va ri:

Rhulani: (A bikula) yoo, yoo, yoo, va ndzi dlayela nuna
vanhu va tiko leri. Ndza ha n'wi kuma kwihi
nuna mino! (Vamakhelwana va pfuketela ku
twa xirilo, ku ta ku mphaa, eka Bomber.

Rito "bikula" leri nga laha henhla endzimaneni ri vula ku rila hi ku huwelela kumbe ku kalakala munhu a ba mukhosi. Hikwalaho ko karhata kumbe ku xanisa nsati wa yena, Bomber u dlayiwile. Rhulani u vonile swi antswa ku hanya a ri hava nuna ku tlula ku xanisiwa.

11. NKATSAKANYO

Eka matsalwa ya mintlangu, ndzi vonile Hlungwani na van'wana, Magaisa na Shabangu va kota ku phofula swiyimo leswi vamanana va hlanganaka na swona emindyangwini ya vona. Ku nga ku xanisiwa hi tindlela to hambanahambana hi vavanuna va vona. Ndzi vonile nkoka wa xitsalwana lexi hikuva xi ta kota ku lemukisa vamanana hi ku angarhela ku va va vona kumbe ku hambanyisa tinxaka ta minxaniseko leyi va hlanganaka na yona, kutani va ta kota ku teka goza ka ha ri ni nkarhi, ku nga va ku kombela vafundhisi ku va va nghenelela, va nga ya eka "*social worker*" va ya lava ku pfuniwa kumbe ku sirheleriwa hi majjitarata hikuva a va tsalelo papila ro va sirhelela "*protection order*"

12. MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Crystal, D (1941) **The Cambridge Encyclopedia of Language**. Cambridge University Press.

Fowler, R. (1973) **Routledge Dictionary of Language and Linguistic**. London Henley and Boston.

Hlungwani, S.M (2010) *Swin'wana swa Swithokovetselo swa nhlekulo wa vavasati eka man'wana ma Xitsonga*. Unpublished M.A. dissertation University of Limpopo.

Hlungwana C.M, Mlungana S.J na Ngobeni K.J (2003) **Ndzi khensa khoto**, Pietermaritzburg, Interpid Printers (Pty) Ltd.

Hornby, A.S (1995) **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**. Oxford University Press.

Kekana, S. (2010) *Axed to Death*. Daily Sun, 1 October

Mahatlane, A.D. (1992) **Ndalandlalati ya Malenga**. Pretoria. J.L Van Schalk (Pty) Ltd.

Makana C. (2014) *Four men raped and killed the little girl*. **Sowetan** 17 January

Ndlovu, A.T.M (2003) *Ku xanisiwa ni ku oviwa ka timfanelo ta vana*. Unpublished honors research. University of Limpopo .

Nkhwashu, C. and Mikhufi, P. (2012) *Crowbar Death for Daughter*. **Daily Sun** 22 October

Nxumalo N.E na Nxumalo J. (1999) **Languages and the New Democracy Participation, Rights and Responsibilities**. University of the North Press, Sovenga, South Africa.

Schreiber, S.M (1965) **An Introduction of Literary Criticism**. Cambridge University Press

Scholtz, J.M na Litt, D. (1998) **Diagnosing Child Abuse**. Department of Psychology. Weskopies Hospital

Shabangu, I.S. (2008) **Xivoni xa vutomi**. Lingua Franca Publishers, Giyani.

Sithole, K.L (2008) *Ku xanisiwa ni ku oviwa ka timfanelo ta vumunhu bya vavasati*. Unpublished honours research paper. University of Limpopo.

Stark, S. (1997) **Family Violence**. The Rosen Publishing Group. New York.

White, A. (1984) **Literature and Society in South Africa**. Maskew Miller London.

B. MATSALWA YA TIMFANELO TA VANHU

ABC of Human Rights & Policing (2000) Centre for socio-legal studies, University of Natal, South Africa.

Know Your Constitution (1997) Nolwazi Educational Publishers, (Pty) Ltd, Braamfontein.

The Department Of Justice and Constitutional Development, 16 days of activism. Act against abuse (2013)